

## Μνήμων

Τόμ. 6 (1977)

**ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ (ΜΑΡΤ.-ΜΑΪΟΣ 1827)**

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.175](https://doi.org/10.12681/mnimon.175)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε. (1977). ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ (ΜΑΡΤ.-ΜΑΪΟΣ 1827). *Μνήμων*, 6, 75-114. <https://doi.org/10.12681/mnimon.175>

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ  
ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ  
ΦΑΡΜΑΚΙΔΗ (ΜΑΡΤ. - ΜΑΪΟΣ 1827)

Τὸ 1827 βρῆκε τὸν ἑλληνικὸ ἀγώνα σὲ μιὰ πολὺ κρίσιμη καμπή, τόσο στὸ στρατιωτικὸ, ὅσο καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα. Στρατιωτικὰ ἢ κατάσταση μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1826 καρκίνοβατεῖ. Στὴν Πελοπόννησο πολλὲς περιοχὲς ἐρημώνονται συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Ἰμπραήμ κι ἐξαναγκάζονται, ἄλλοτε μὲ τὴ βία κι ἄλλοτε μὲ δόλιες ὑποσχέσεις ἐπιείκειας, νὰ προσκυνήσουν. Ἡ πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης στὴν Ἀθήνα διαρκεῖ ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1826 χωρὶς καμιὰ οὐσιαστικὴ πρόοδο τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου. Ὁ Κιουταχὴς ἀμετακίνητος περισφίγγει τὸν κλοιό· ἢ φρουρὰ τῆς Ἀκρόπολης, πρόσφατα ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Φαβιέρου μὲ τοὺς τακτικούς του, ἀντέχει ἀκόμη, ἀλλὰ βέβαια τὰ περιθώρια τῆς ἀντοχῆς της στενεύουν καθὼς περνᾷ ὁ καιρὸς. Ἡ στασιμότητα δουλεύει πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ πολιορκητῆ. Ἐπειδὴ ἦταν φανερὸ πὼς ἡ κατάληψη τῆς Ἀκρόπολης ἢ ἡ παράδοσή της θὰ ἦταν καταστροφικὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1827 γίνεται προσπάθεια νὰ ἐνισχυθεῖ τὸ στρατόπεδο τῆς Ἀττικῆς μὲ στρατεύματα ποὺ συρρέουν ἐκεῖ, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ λύση τῆς πολιορκίας. Τὸ μόνο εἰδοίωμο σημεῖο στὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι οἱ νίκες τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τοῦ Καραϊσκάκη στὴν Ἀνατολικὴ Στερεά, στὴν Ἀράχωβα τὸ Νοέμβριο τοῦ 1826 καὶ στὸ Δίστομο τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1827. Μετὰ τὶς ἐπιτυχίες αὐτὲς ὁ Καραϊσκάκης ἐγκαθιστᾷ φρουρὲς στὴ Ρούμελη καὶ κατεβαίνει κι αὐτὸς στὴν Ἀττικὴ γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοπέδου.

Τὶς πρῶτες ἐπιτυχίες τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀττικὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Καραϊσκάκη, ποὺ γεμίζουν πρὸς στιγμὴ μὲ ἐλπίδα τοὺς ἀγωνιστές, ἀκολουθεῖ ἡ ἀθυμία καὶ ἡ πτώση τοῦ φρονήματος ἀπὸ τὸν ἀπρόοπτο καί, γιὰ πολλοὺς, ὑποπτο θάνατό του. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Τσῶρτς καὶ τοῦ Κόχραν νὰ ἐφαρμοστεῖ τὴν ἐπομένῃ τοῦ θανάτου τοῦ Καραϊσκάκη, μέσα σὲ μιὰ

ἀτμόσφαιρα γενικῆς παραίτησης καὶ ἀπαισιοδοξίας, τὸ σχέδιο ποὺ εἶχαν καταστρώσει γιὰ τὴ λύση τῆς πολιορκίας, ὠδήγησε στὴν πανωλεθρία τοῦ Ἀναλάτου, μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ποὺ ἔπαθαν ποτὲ οἱ Ἕλληνες. Ἡ καταστροφή αὐτὴ εἶχε σὰν φυσικὸ ἀποτέλεσμα τὴ διάλυση τοῦ στρατοπέδου τῆς Ἀττικῆς καὶ τὴν παράδοση τῆς Ἀκρόπολης στὶς 24 Μαΐου.

Παράλληλα, στὸν πολιτικὸ τομέα ἡ κατάσταση βρίσκεται σὲ σοβαρὴ καὶ λεπτὴ φάση. Λίγο μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, στὶς 16 Ἀπριλίου 1826, οἱ ἐργασίες τῆς Α΄ περιόδου τῆς Γ΄ Ἐθνικῆς Συνέλευσης, ποὺ εἶχε συγκληθεῖ στὴν Ἐπίδαυρο, διακόπηκαν προσωρινά. Σὲ μιὰ δεκατριμελῆ ἐπιτροπῆ, ποὺ ἐπονομάστηκε «Ἐπιτροπὴ τῆς Συνελεύσεως», ἀνατέθηκε νὰ συγκαλέσει τοὺς ἴδιους πληρεξούσιους σὲ νέα σύνοδο κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου. Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ μὲ προκήρυξή της, ἡ ὁποία ὅμως δὲν δημοσιεύτηκε<sup>1</sup>, κάλεσε τοὺς πληρεξούσιους νὰ συγκεντρωθοῦν στὸν Πόρο τὴν 1η Σεπτεμβρίου, ἀλλὰ κανεὶς δὲν παρουσιάστηκε. Ἡ πρόσκληση ἐπαναλήφθηκε στὶς 21 Σεπτεμβρίου, καὶ πάλι ὅμως ἦταν ἄκαρπη. Στὶς 28 Ὀκτωβρίου ὁ Θ. Κολοκοτρώνης ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, γράφοντας πρὸς τοὺς πληρεξούσιους, ζήτησε μιὰ σύγκληση στὴν Ἐρμιόνη σὲ πρῶτο στάδιο, γιὰ νὰ ἀποφασιστεῖ ἐκεῖ ὁ ὀριστικὸς τόπος τῆς Συνέλευσης<sup>2</sup>. Σὲ ἀπάντηση ἡ «Ἐπιτροπὴ τῆς Συνελεύσεως» προσκάλεσε τὴν 1 Νοεμβρίου τοὺς πληρεξούσιους στὴν Αἴγινα, ὅπου ἐγκαταστάθηκε στὶς 11 τοῦ ἴδιου μήνα καὶ ἡ Διοικητικὴ ἐπιτροπὴ. Ταυτόχρονα δημοσιεύθηκαν καὶ οἱ τρεῖς διακηρύξεις ἀπὸ τὴν Γενικὴ Ἐφημερίδα. Ἀπὸ τότε ἄρχισε ἡ συγκέντρωση ἄλλων πληρεξουσίων στὴν Αἴγινα κι ἄλλων στὴν Ἐρμιόνη, καὶ γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη τὸ ἔθνος βρέθηκε χωρισμένο σὲ δυὸ στρατόπεδα.

Ἡ παράταξη ποὺ συγκεντρώθηκε στὴν Αἴγινα γύρω ἀπὸ τὸ Ζαΐμη ἦταν καθαρὰ φιλοαγγλικὴ καὶ εἶχε τὴν ὑποστήριξη ὀλιγαρχικῶν καὶ ἀριστοκρατικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὁ Ζαΐμης κολάκευε<sup>3</sup>. Οἱ συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη θεωροῦσαν πῶς ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ χρονοτριβοῦσε μὲ τὴν ἐπιδίωξη νὰ διατηρήσει τὴν ἐξουσία μέχρις ὅτου οἱ Ἄγγλοι ἐπιτύχουν συμβιβασμὸ μὲ τὸ σουλτάνο, συμβιβασμὸ ποὺ ὑποπεύονταν ὅτι θὰ περιόριζε τὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδας καὶ θὰ τὴν καθιστοῦσε ἓνα εἶδος ὑποτελοῦς ἡγεμονίας<sup>4</sup>. Οἱ ἴδιοι ἀπέβλεπαν σὲ μιὰ ἐνίσχυση τοῦ ἐλληνικοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς Ρώσους, ἐτοίμασαν μάλιστα κι ἀναφορὲς πρὸς

1. Μ. Οἰκονόμου, Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ Ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων ἀγών. Ἐπιμέλεια - Εἰσαγωγή - Εἰρετήριον Ἰωάννας Γιανναροπούλου—Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1976. Φωτομηχανικὴ ἐπανάκδοση (ἐκ τῆς α΄ ἐκδόσεως), σ. 667.

2. Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ. 669.

3. Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ. 667.

4. Ν. Σπηλιάδης, Ἀπομνημονεύματα διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν

τὸν Τσάρο<sup>5</sup>, καὶ πρόσβλεπαν στὸν Καποδίστρια σὰν σὲ μελλοντικὸ κυβερνήτη τοῦ τόπου.

Νέες ἐκλογές σὲ πολλὲς ἐπαρχίες ἀνάδειξαν νέους πληρεξούσιους ποὺ προστέθηκαν στοὺς ἤδη συγκεντρωμένους στὴν Ἑρμιόνη, ὅπου στὶς 18 Ἰανουαρίου 1827 ἄρχισαν οἱ προκαταρκτικὲς συνεδριάσεις. Ἡ ἄφιξη τοῦ Τσώρτς καὶ τοῦ Κόχραν ἔκανε πρὸ ἐπείγουσα τὴν ἀνάγκη τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν δύο ἀντιμαχόμενων παρατάξεων, καθὼς οἱ ξένοι ἀπειλοῦσαν ν' ἀποχωρήσουν ἂν δὲν δινόταν ἓνα τέλος στὴ διάσταση. Οἱ μεσολαβήσεις, οἱ δικές τους καὶ τοῦ Χάμιλτον, καρποφόρησαν τελικά, κι ἔτσι ἐκλέχτηκε ἡ Τροιζήνα σὰν νέος τόπος σύγκλησης καὶ οἱ δύο μερίδες συνήλθαν ἐκεῖ μαζί τὸ Μάρτιο τοῦ 1827. Ἡ Συνέλευση, ποὺ παρατάθηκε μέχρι τὸ Μάιο, ψήφισε τελικά τὴν ἐκλογή τοῦ Καποδίστρια σὰν κυβερνήτη, τὴ σύσταση ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς, ποὺ θὰ κυβερνοῦσε μέχρι τὸν ἐρχομὸ του, καὶ ἓνα νέο σύνταγμα, πρὸ δημοκρατικὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα, τὸ ὁποῖο δὲν πρόφτασε οὐσιαστικά νὰ ἐφαρμοστεῖ.

Στὸ ἰδιαίτερα σημαντικὸ αὐτὸ διάστημα τῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1827 ἀναφέρονται οἱ τέσσερις ἐπιστολὲς ποὺ πρὸ κάτω δημοσιεύονται<sup>6</sup> καὶ ποὺ μᾶς παρουσιάζουν τὰ σύγχρονα γεγονότα κοιταγμένα ἀπὸ δύο διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες.

<sup>5</sup>Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843). Ἐπιμέλεια Π.Φ. Χριστοπούλου, Ἀθήναι 1975. Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση, τ. Γ', σ. 162, 204-207, 239.

5. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, *ὄπ. παρ.*, τ. Γ', σ. 164-169.

6. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς βρίσκονται στὸ Τμῆμα Χειρογράφων καὶ Ὅμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Οἱ δύο ἐπιστολὲς τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη, οἱ ὑπ' ἀρ. 10344 καὶ 10345, καὶ ἡ μία τοῦ Μιχαῆλ Οἰκονόμου, ἡ ὑπ' ἀρ. 10346, προέρχονται ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖον ἐκ δωρεᾶς ἀνωμόμου», ἐνῶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Οἰκονόμου μὲ τὸν ἀριθμὸ 6908 ἀνήκει στὸ ἀδημοσίευτο τμῆμα τοῦ Ἀρχείου Ρώμα. Ἡ τελευταία αὐτὴ βρέθηκε στὸ παραπάνω Ἀρχεῖο κατὰ τὴν ἀναζήτηση καὶ ἄλλων ἐπιστολῶν τῶν δύο ἀνδρῶν ποὺ θὰ μᾶς ἐπιβεβαίωσαν αὐτὸ ποὺ ἔμμεσα φανέρωνε τὸ περιεχόμενο τῶν τριῶν πρώτων, ὅτι δηλαδὴ αὐτὲς ἀπευθύνονταν στὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου. Ἀπὸ τὴν ἐνδειξη τοῦ πρώτου αὐτοῦ γράμματος «12 Ἀπριλλίου ἀπεκρίθημεν», ποὺ ἐπιβεβαιώνεται στὴν ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκονόμου, γίνεται ἀναμφίβολο ὅτι παραλήπτῃς καὶ τῶν δύο ἦταν ἡ Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου. Ἄλλο γράμμα τοῦ Οἰκονόμου δὲν βρέθηκε στὸ Ἀρχεῖο Ρώμα, δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ ἀλληλογραφία νὰ συνεχίστηκε καὶ οἱ ἐπιστολὲς νὰ χάθηκαν ἢ νὰ κατέληξαν σ' ἄλλα χεῖρα. Ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Φαρμακίδη πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου δὲν βρέθηκε οὔτε στὸ δημοσιευμένο οὔτε στὸ ἀδημοσίευτο Ἀρχεῖο Ρώμα, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι σ' αὐτὴν ἀπευθυνόταν τὸ πρῶτο τοῦ γράμμα, τὸ ὑπ' ἀρ. 10345, γιατί ἡ μνεῖα τοῦ Ζαχαριάδη, τῶν προμηθευτῶν τοῦ Ἱμπραῆμ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο κ.ἄ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα. Τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο σαφῆ στὴν ἄλλη ἐπιστολὴ του, γιατί δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένες ἀναφορές, ἀλλὰ τὸ πανομοιότυπο ὕφος, οἱ ὁμοίες προσφωνήσεις καὶ ἡ ἐσωτερικὴ σύνδεση τοῦ περιεχομένου τῶν δύο γραμμάτων μᾶς κάνουν εὐλογα νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ αὐτὴ εἶχε σταλεῖ στὴν Ἐπιτροπὴ σὰν συνέχεια τῆς πρώτης λίγο ἀργότερα μῆσα στὸν ἴδιον μῆνα. Ἐπαφὲς προὔπηρχαν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο τοῦ γράμμα τῆς 1ης Μαΐου,

Και οι τέσσερις επιστολές είναι γραμμένες την άνοιξη του 1827. Η πρώτη του Μιχαήλ Οικονόμου γράφτηκε στις 6 Μαρτίου και η δεύτερη την 1η Μαΐου. Του Θεόκλητου Φαρμακίδη η πρώτη είναι κι αυτή γραμμένη την 1η Μαΐου, η δεύτερη, στο σημείο όπου αναγραφόταν η ακριβής ημερομηνία, έχει ένα μικρό σκίσιμο, διασώζει όμως την ένδειξη «Μαΐου». Το περιεχόμενο της δεύτερης αυτής επιστολής δεν αφήνει αμφιβολία ότι είναι μεταγενέστερη της πρώτης. Από τα γεγονότα που αναφέρονται, όπως είναι η εγκατάλειψη του Πειραιά από τα ελληνικά στρατεύματα, που έγινε στις 16-17 Μαΐου, και η παραμονή του Θ. Κολοκοτρώνη στο Ναύπλιο, μπορούμε με βεβαιότητα να συμπεράνουμε ότι γράφτηκε στο διάστημα μεταξύ 17 και 31 Μαΐου<sup>7</sup>, όποτε ο Κολοκοτρώνης αναχώρησε από το Ναύπλιο για ν’ αντιμετωπίσει την επικίνδυνη κατάσταση που είχε δημιουργήσει το προσκύνημα πολλών περιοχών στον Ίμπραήμ.

Είναι φυσικό, αφού οι επιστολές είναι σχεδόν σύγχρονες, να αναφέρονται ως ένα σημείο στα ίδια γεγονότα, να αξιολογούν τις ίδιες περιστάσεις και να εκθέτουν τις ιδιαίτερες αντιλήψεις των συντακτών τους πάνω στα καυτά προβλήματα του τόπου. Αυτή ακριβώς η παράλληλη θεώρηση των ίδιων θεμάτων από ανθρώπους με διάφορη προσωπικότητα, αντιλήψεις και πολιτική τοποθέτηση, — ο Μ. Οικονόμου ήταν γραμματικός του Κολοκοτρώνη και πιστός υποστηρικτής των θέσεών του, ενώ ο Θ. Φαρμακίδης ήταν «εφημεριδογράφος της Διοικήσεως» και απολογητής της κυβερνητικής πολιτικής από τις στήλες της «Γενικής Έφημερίδος»—, προσδίνει εξαιρετικό ενδιαφέρον στα γράμματα αυτά.

Άλλο ένα κοινό στοιχείο των τεσσάρων επιστολών είναι ο παραλήπτης τους. Η Έπιτροπή Ζακύνθου, που την άποτελούσαν ο Δ. Ρώμας, ο Κ. Δραγώνας και ο Π. Στεφάνου, έπαιζε ένα πολύ σοβαρό ρόλο στα ελληνικά πράγματα: ήταν σύνδεσμος της επαναστατημένης Ελλάδας με τα Φιλελληνικά κοιτάτα, μεσολαβητής της στις σχέσεις της με τους Άγγλους, και ενισχυτής του άγώνα με χρήματα και τρόφιμα. Ο κατά κύριο λόγο αντιπρόσωπος και άπεσταλμένος της Έπιτροπής Ζακύνθου στην Ελλάδα ήταν ο Χρήστος Ζαχαριάδης, που συχνά αναφέρεται και με το όνομα Χριστόφορος Ζαχαρόπουλος. Αυτός μετέφερε τις οδηγίες της Έπιτροπής ή έφοδιοπομπές κτλ. στα διάφορα στρατόπεδα. Ο ίδιος είναι εκείνος που έφερε το 1825 την άναφορά για την άγγλική προστασία και την περιέφερε

Όπου ο Φαρμακίδης δικαιολογείται για την καθυστέρηση του ν’ άπαντήσει σε προγενέστερη επιστολή. Έξάλλου στο Άρχειο Φαρμακίδη της Έθνικής Βιβλιοθήκης, στον φάκελο 35 υπάρχει και μιá συστατική επιστολή για τον Χάιντεκ της Έπιτροπής Ζακύνθου προς τον Φαρμακίδη από τον Νοέμβριο του 1826, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη παλαιότερων σχέσεων μεταξύ τους.

7. Μ. Οικονόμου, όπ. παρ., σ. 744.

γιὰ ὑπογραφές. Αὐτὸς ὁ Ζαχαριάδης, ὅπως γράφει ὁ Μ. Οἰκονόμου, τὸν παρακίνησε ν' ἀποστείλει στὴν Ἐπιτροπὴ τὸ πρῶτο του γράμμα μὲ πληροφορίες καὶ ἀπόψεις πάνω στὰ σύγχρονα γεγονότα. Ὁ Ζαχαριάδης εἶναι ἐπίσης σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Θ. Φαρμακίδη, καθὼς ἀναφέρεται στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου, καὶ τὸν πληροφορεῖ γιὰ τὸν ἐφοδιασμό τοῦ Ἱμ-πραῖμ ἀπὸ Ζακύνθους προμηθευτές.

Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς ἀλληλογραφίας τῆς Ἐπιτροπῆς Ζακύνθου μὲ πλῆθος ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτή<sup>8</sup>. Σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται ἐπίσης ὁ Μ. Οἰκονόμου καὶ ὁ Θ. Φαρμακίδης, γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ὁποίων μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ δὲν γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸν Οἰκονόμου, μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ πρῶτο του γράμμα πῶς ἄρχισε ἡ ἐπαφὴ του μαζί της, γιὰ τὸν Φαρμακίδη ὅμως τὰ στοιχεῖα μας δὲν εἶναι πολὺ συγκεκριμένα. Ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐπιστολὴ μὲ βεβαιότητα συνάγουμε προγενέστερες σχέσεις, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Φαρμακίδης δικαιολογεῖται σ' αὐτὴν γιὰ τὴν καθυστέρησή του ν' ἀπαντήσει σὲ παλαιότερό της γράμμα. Τὸ ὕφος ἐξάλλου τῶν ἐπιστολῶν του δείχνει πῶς οἱ σχέσεις τους πρέπει νὰ μὴν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο τυπικές, γιατί τότε δὲν δικαιολογεῖται ὁ προσωπικός, ἐξομολογητικὸς μορφοῦμε νὰ ποῦμε, τόνος ποῦ χρησιμοποιεῖ, ὁ ὁποῖος γίνεται πιδ ἔμφανής, ἂν τὸν συγκρίνουμε μὲ τὸν συγκρατημένο χαρακτήρα τῶν γραμμάτων τοῦ Οἰκονόμου. Ἡ Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου μὲ τὴν εὐρύτατη ἀλληλογραφία της ἀποκοτοῦσε τὴ δυνατότητα νὰ σχηματίζει μιὰ σφαιρικὴ ἀντίληψη τῶν καταστάσεων καὶ νὰ πληροφορηθεῖ ὄχι μόνον τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντιδράσεις καὶ τὶς διαθέσεις τῆς κάθε μερίδας, καὶ συνάμα τὶς προσωπικὲς ἐκτιμήσεις ἀξιόλογων ἀνθρώπων, ποῦ ζοῦσαν πολὺ κοντὰ στὶς ἐξελίξεις καὶ ἐπιδροῦσαν σ' αὐτές ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του.

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Οἰκονόμου εἶναι μακροσκελεῖς καὶ πληροφοριακές, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὶς χαρακτηρίσουμε ὑπομνήματα. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτές, γραμμὴν στὶς 6 Μαρτίου, μᾶς συνδέει μὲ τὰ γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ 1826 καὶ τῶν δύο πρώτων μηνῶν τοῦ 1827. Ὁ Οἰκονόμου, γραμματικὸς τοῦ Κολοκοτρώνη, εἶναι καλὰ ἐνημερωμένος στὰ πολιτικὰ κυρίως θέματα, τὶς ἐπίσημες καὶ παρασκηνιακὲς πολιτικὲς δραστηριότητες. Περιγράφει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες, μερικὲς φορές διεξοδικότερα ἀπ' ὅτι στὰ «Ἱστο-

---

8. Δ. Καμπούρογλους, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διονυσίου Ρώμα, ἐν Ἀθήναις 1906. Ἐπίσης Π. Μ. Κοντογιάννης, Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, Ἀθήναι 1927, ὅπου δημοσιεύονται ἀρκετὲς ἐπιστολὲς πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου. Ἀπὸ αὐτές μία τοῦ Ἀ. Μαυροκορδάτου ἀπὸ 21 Μαΐου 1827 (σ. 145-149) καὶ ἄλλη τοῦ Κ. Ζωγράφου ἀπὸ 19 Ἰουνίου 1827 (σ. 149-160), παρουσιάζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς, ἐπειδὴ ἀναφέρονται, κυρίως ἡ δευτέρα, στὰ γεγονότα ποῦ ἐκθέτουν καὶ οἱ ἐπιστολὲς ποῦ δημοσιεύονται πιδ κάτω.

ρικά», τις ἐνέργειες τῶν ἀντιμαχομένων παρατάξεων τοῦ Ζαΐμη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη γιὰ τὴ σύγκληση τῆς Συνέλευσης καὶ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐπιδιώξεών τους. Ἐπειδὴ εἶναι κοντὰ στὸν Κολοκοτρώνη, γνωρίζει ἀπὸ πρῶτο χέρι τὰ ὅσα ἀφοροῦν τὴ μερίδα του καὶ γι' αὐτὸ οἱ πληροφορίες του σχετικὰ μ' αὐτὴν εἶναι περισσότερες. Ὁ Οἰκονόμου πολιτικὰ κι ἰδεολογικὰ ἀλλὰ καὶ συναισθηματικὰ, ὅπως εἶναι ἄλλωστε φυσικὸ μετὰ ἀπὸ μιὰ τόσο στενὴ συνεργασία, πρόσκειται στὸν Κολοκοτρώνη, ἔτσι μὲ λεπτότητα προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τις θέσεις του, νὰ ἐξηγήσει τὰ κίνητρά του καὶ κάποτε νὰ δικαιολογήσει μερικὲς ἀμφίβολης συνέπειας ἐνέργειές του, ὅπως τὴν πρόσκαιρη πολιτικὴ του σύμπραξη μὲ τὸν Γ. Κουντουριώτη, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε ἐκτοπίσει παλιότερα στὴν Ὑδρα γιὰ τὴν ἀντιπολιτευτικὴ του δράση.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιστολῆς τὸ καταλαμβάνουν οἱ πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ διαμάχη γιὰ τὴ Συνέλευση καὶ τις προσπάθειες τῶν ἀντιπάλων γιὰ τὸν προσεταιρισμὸ ὑποστηρικτῶν καὶ τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πληρεξουσίων, πού θὰ ἐπέτρεπε τὴ συγκρότησή της. Γιὰ τις ἐργασίες τῆς Συνέλευσης τῆς Ἑρμιόνης, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τις 18 Ἰανουαρίου, γράφει λίγα πράγματα, ἀλλὰ χειρίζεται μὲ μεγάλη διπλωματικότητα τὸ λεπτὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καποδίστρια ὡς κυβερνήτη. Προσπαθεῖ νὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἐκλογή του γράφοντας: *«Εἶναι μία φατρία, ἣτις φρονεῖ νὰ προσκαλεσθεῖ ὁ Καποδίστριας, ἀλλ' ἐπειδὴ θεωρεῖται ὡς ἀντιβαῖνον εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς Ἀγγλίας μὲ τὴν ὁποίαν ἀπεκτήσαμεν σχέσεις, οὔτε τολμᾷ νὰ τὸ ἐκφωνήσῃ κανείς»*. Δὲν πληροφορεῖ ὅμως τὴν Ἐπιτροπὴ, πού συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν Ἀγγλία, ὅτι στὴ μερίδα αὐτὴ ἀνήκουν, καὶ πρωτοστατοῦν, ὁ Θ. Κολοκοτρώνης κι ὁ ἴδιος. Γιὰ τὴν ἐπιφυλακτικότητά του αὐτὴ συντρέχει κι ἓνας ἄλλος σοβαρὸς προσωπικὸς λόγος: τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δ. Ρώμας εἶχε προταθεῖ μαζὶ μὲ τὸν Καποδίστρια καὶ τὸν Κουντουριώτη γιὰ Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδας<sup>9</sup>.

Μὲ συντομία γράφει γιὰ τις πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις σὲ στεριά καὶ θάλασσα, ἐκφράζοντας τὸ φόβο του γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη ἀποτυχία τῶν ἐπιχειρήσεων στὴν Ἀθήνα, χωρὶς νὰ ἐπιμένει σὲ λεπτομέρειες.

Ἡ δευτέρη ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκονόμου, γραμμὴν τὴν 1η Μαΐου, εἶναι ἀκόμη ἐκτενέστερη ἀπὸ τὴν πρώτη. Στὸ διάστημα πού μεσολάβησε ἀπὸ τις 6 Μαρτίου συνέβησαν σπουδαιότατα γεγονότα κι ὁ Οἰκονόμου προσπαθεῖ νὰ δώσει μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τους στὴν Ἐπιτροπὴ. Ἡ πιὸ πρόσφατη καὶ πιὸ δραματικὴ ἐξέλιξη εἶναι ἡ καταστροφικὴ ἤττα τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὸν Ἀνάτοιο στίς 24 Ἀπριλίου, ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο

9. Βλ. Π. Χι ὠ τ η ς, Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους (1815-1864), ἐν Ζακύνθῳ 1874, σ. 586, Κ α ν ἔ λ λ ο ς Δ ε λ η γ ι ἄ ν ν η ς, Ἀπομνημονεύματα, ἐκδ. οἶκος Γ. Τσουκαλά, Ἀθήναι 1957, τ. Γ' σ. 126.

τοῦ Καραϊσκάκη, πού ἦρθε σὰν κεραυνὸς ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὲς ἐπιτυχίες τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀττικὴ. Αὐτὲς λοιπὸν τὶς φάσεις τοῦ ἀγῶνα στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ Πελοποννησιακῶν στρατευμάτων μὲ τὸ Γενναῖο Κολοκοτρώνη καὶ τὸ Χρῦσανθο Σισίνη καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ Τσῶρτς σὰν ἀρχιστράτηγου καὶ τοῦ Κόχραν σὰν ἀρχιναύαρχου μέχρι τὴν τελικὴ πᾶσις, ἀφηγεῖται ἀρκετὰ ἀναλυτικὰ ὁ Οἰκονόμου.

Ἐντύπωση προκαλεῖ στὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ἐπιστολῆς ἡ ἀρνητικὴ διάθεση μὲ τὴν ὁποία γράφει ὁ Πελοποννήσιος Οἰκονόμου γιὰ τὸν Ρουμελιώτη Καραϊσκάκη, πού ἴσως τὴν ἐπιτείνει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καραϊσκάκης, ἂν καὶ δὲν ἔπαιρνε σαφὴ θέση στὴ διένεξη ἀνάμεσα στοὺς συγκεντρωμένους στὴν Αἴγινα καὶ στὴν Ἑρμιόνη, ἔδειχνε ὅτι πρόσκειται στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμου σχολιάζει στὸ πρῶτο τοῦ γράμμα. Γενικὰ ὁ Μ. Οἰκονόμου, γράφοντας ἐδῶ γιὰ τὰ ὅσα διαδραματίστηκαν στὴν Ἀθήνα, παρασιωπᾷ σὲ πολλὰ τὴ συμβολή, ἂν ὄχι τὸν καθοριστικὸ ρόλο πού ἔπαιξε στὶς πρῶτες νίκες ὁ Καραϊσκάκης. Δὲν φαίνεται ἐπίσης νὰ ἀναγνωρίζει τὸ μέγεθος τῆς στρατιωτικῆς του ἀξίας, ἐνῶ ἀντίθετα περιμένει πολλὰ ἀπὸ τοὺς Τσῶρτς καὶ Κόχραν. Ὅταν γράφει γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Καραϊσκάκη, δὲν βρίσκει οὔτε δυὸ λόγια νὰ προσθέσει γιὰ τὴν τρομερὴ ἀπώλεια τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν χαμὸ του. Τὰ χρόνια ὅμως καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀπόσταση διαφοροποίησαν τὶς ἀπόψεις τοῦ Οἰκονόμου· στὰ «Ἱστορικά» τοῦ (1873), ἂν καὶ δὲν ἐπαινεῖ ὑπερβολικὰ τὸν Καραϊσκάκη, ὥστόσο τὸν ἀποκαλεῖ «μεγάλον ἄνδρα», καὶ ἀναγνωρίζει σὰν ὀρθὲς τὶς ἐνέργειές του, ἐνῶ καταδικάζει ἐκεῖνες τοῦ Κόχραν<sup>10</sup>.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀπελπιστικῆς θέσης, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ Ἀθήνα, ὁ Οἰκονόμου ἀναφέρεται στὴ δυσπραγία τοῦ στόλου ἐξαιτίας τῶν χρηματικῶν ἀπαιτήσεων τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν μεταξύ τους ἀντιζηλιῶν καὶ στὴν παραμέληση τοῦ πολέμου στὴν Πελοπόννησο, πού ὀφειλόταν στὴν ἔλλειψη τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπουσία τοῦ Κολοκοτρώνη, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπασχολημένος στὴν Συνέλευση.

Τὴ μεγαλύτερη ἔκταση τῆς ἐπιστολῆς κατέχουν οἱ πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῆς Συνέλευσης. Αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ συμβιβασμὸ τῶν παρατάξεων τῆς Αἴγινας καὶ τῆς Ἑρμιόνης γιὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ μεταφορὰ τοῦ τόπου σύγκλησης στὴν Τροιζήνα (Δαμαλᾶ) μετὰ ἀπὸ τὶς μεσολαβητικὲς προσπάθειες τοῦ Τσῶρτς καὶ τοῦ Κόχραν, τὴν ἐκλογὴ τοῦ Καποδίστρια, τὶς ἄκαρπες ἐνέργειες τοῦ Κουντουριώτη γιὰ τὴν κατάληψη τῆς θέσης τοῦ ἀντικυβερνήτη, τὶς ἀντενέργειες τῶν ναυτικῶν νησιῶν γιὰ τὴ σύσταση τοῦ ἐθνικοῦ στόλου καὶ τὴν ἀναχώρηση τῶν πληρεξουσίων τους

10. Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ. 725-726, 728.



ύστερα από την άποτυχία τους να την έμποδίσουν. 'Ο Οικονόμου γράφει επίσης για τις αντίζηλιες και τις διεκδικήσεις τής προεδρίας του Βουλευτικού, την όλοκλήρωση του νέου Συντάγματος, τις ραδιουργίες του Ζαΐμη και άλλων που άρνοϋνται να τó ύπογράψουν, και γενικά για τις μηχανορραφίες τών παραμερισμένων προκρίτων και πολιτικών, οί όποιοι έπεδίωκαν όπωσδήποτε μιá νέα Συνέλευση σε σύντομο χρονικό διάστημα, είτε έρχόταν ό Κυβερνήτης είτε όχι, ώστε να έχουν τή δυνατότητα να άνακτήσουν τήν ίσχύ τους.

Με τήν ίδια διπλωματικότητα που έδειξε στο πρώτο του γράμμα σχετικά με τήν έκλογή του Καποδίστρια χειρίζεται ό Οικονόμου και πάλι τó ίδιο θέμα. Διηγείται τά παρασκήνια τής έκλογής, τήν επίσκεψη του Κολοκοτρώνη στο Χάμιλτον και τή συγκατάθεση του τελευταίου, όπως άλλωστε και του Κόχραν και του Τσώρτς, προλαβαίνοντας έτσι τις τυχόν αντίρρήσεις τής 'Επιτροπής. Τó ίδιο διακριτικά παρουσιάζει τήν ύπερίσχυση τών δημοκρατικών στοιχείων, δηλαδή τής παράταξης του Κολοκοτρώνη: «*Άλλ' όμως οί δημοκρατικότεροι σκοποί έλαβον βαρύτητα και όρμήν ώστε είναι αδύνατον να έμποδισθῆ ή πρόόδός των, οί δέ άριστοκρατικότεροι δέν εϋδοκιμοϋν*». Και πιό κάτω προσθέτει: «*Ο Κολοκοτρώνης τώρα έπιστηρίζας τās έλπίδας του εις τόν Λόρδον Κόχραν, εις τόν Τζούρτζ, και εις τήν Έλευση του Κυβερνήτου, άπεκατέστη Δημοκρατικότερος, και όλιγότερον φροντίζει περι τών άρίστων μόνον δέ τόν Γέρο Πετρόμπεη σεβάζεται και προσέχει*».

Γενικότερα παρατηρούμε ότι ό Οικονόμου σταθερά άπηχεί τις πολιτικές θέσεις του Κολοκοτρώνη και προβάλλει τις άπόψεις και τή δράση του. 'Ο ίδιος προσβλέπει μ' έμπιστοσύνη στον Τσώρτς και στον Κόχραν' δέν έχει άκόμη συνειδητοποιήσει τόν καταστροφικό ρόλο του τελευταίου κυρίως στον πολεμικό τομέα, πράγμα που άργότερα τó είδε καθαρά<sup>11</sup>. Στηρίζει μεγάλες έλπίδες στην ξένη βοήθεια και πιστεύει πως ή έξεύρεση χρηματικών μέσων θά βοηθοϋσε εξαιρετικά στην πρόοδο του άγώνα, «*διότι άπεδείχθη ότι τά χρήματα κάμνον τόν πόλεμον*», όπως σχολιάζει ρεαλιστικά. Προτείνει για τήν ενίσχυση τών πολεμικών έπιχειρήσεων τή σύσταση τακτικού στρατού με ξένο, αν είναι δυνατόν, πυρήνα και άγνοεί τελείως τήν ύπαρξη του έλληνικού τακτικού, που ίσως δέν τó θεωρεί σάν άξιόλογη δύναμη μετά τόν άποδεκατισμό του στη μάχη του 'Αναλάτου ή δέν τó ύπολογίζει έπηρεασμένος από τήν ιδέα που είχαν γι' αυτό οί άτακτοι. Οί πιό πάνω στοχασμοί του τόν βοηθοϋν να μὴν άπελπίζεται από τις πρόσφατες καταστροφές, διακρίνοντας κάποια πιθανή διέξοδο.

Σ' αντίθεση με τόν Μ. Οικονόμου, που αντιμετωπίζει τήν κρίσιμη καμ-

11. Μ. Οικονόμου, όπ. παρ., σ. 725-726, 728.

πὴ τοῦ ἀγώνα μὲ μιὰ συγκρατημένη αἰσιοδοξία ἐλπίζοντας πὼς κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις μπορεῖ νὰ βρεθεῖ λύση, ὁ Θ. Φαρμακίδης στὶς ἐπιστολὲς του φαίνεται πραγματικὰ ἀπελπισμένος. Ἡ ἀπελπισία του αὐτὴ δὲν προκαλεῖται τόσο ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες καταστροφές, ὅσο ἀπὸ τὴ γενικὴ κατάσταση τῶν πολιτικῶν ἡθῶν καὶ τὴν ἀποδιοργάνωση τῆς Ἑλλάδας: τὶς καταχρήσεις, τὴ φιλαρχία, τὸ φατριασμό, τὸ νεποτισμό, τὴν ἀδυναμία ἐπιβολῆς εὐνομίας καὶ χρηστῆς διοίκησης καὶ τῆ μοιρολατρικῆ, ὅπως νομίζει, ἀναμονὴ βοήθειας ἀπὸ τοὺς ξένους συνδυασμένη μὲ τὴν πλήρη ἀδράνεια τῶν Ἑλλήνων, κυρίως τῶν ὄπλαρχηγῶν.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Φαρμακίδη γραμμένη τὴν 1η Μαΐου, τὴν ἴδια μέρα δηλαδὴ μὲ τὴν δευτέρη τοῦ Μ. Οἰκονόμου, ἀσχολεῖται κι αὐτὴ μὲ τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῶν ἡμερῶν ἐκείνων καὶ κατὰ κύριο λόγο τὶς ἐξελίξεις στὴν Ἀττικὴ, τὸ θάνατο τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τὴν τρομερὴ καταστροφή στὸν Ἀνάτο. Στὸ ἴδιο θέμα ἐπανέρχεται καὶ στὴ δευτέρη ἐπιστολὴ του, γιὰ νὰ περιγράψει τὴν ἀποδιοργάνωση ποὺ ἐπακολούθησε στὶς ἑλληνικὲς γραμμὲς καὶ τὴν τελικὴ διάλυση τοῦ στρατοπέδου τῆς Ἀττικῆς. Καὶ στὰ δύο ἐξάλλου γράμματα, περισσότερο ὅμως στὸ δεύτερο, γίνεται μιὰ δεξυτάτη κριτικὴ τῶν πολιτικῶν ἡθῶν τοῦ τόπου καὶ τῶν δεινῶν ποὺ συσσωρεύει σ' αὐτὸν ἡ ἠθικὴ διαφθορὰ καὶ ἡ μὲ κάθε μέσο ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος σὲ βάρος τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Καντηριάζει τὴν ἀπέιθεια στοὺς νόμους, τὴ διχόνοια καὶ τὴ σπουδαρχία. Ψέγει τοὺς Ἕλληνας ποὺ οὔτε αὐτοὺς ποὺ οἱ ἴδιοι ἐξέλεξαν, καλοὺς ἢ κακοὺς ἀδιάφορο, δὲν τοὺς ἀφήνουν νὰ κυβερνήσουν ἀρχίζοντας ἀμέσως τὶς ἀντενέργειες σὲ βάρος τῶν συμφερόντων τῆς Ἑλλάδας. Κατακεραυνώνει τὶς μανιώδεις προσπάθειες γιὰ ἀναρρίχηση σὲ δημόσια ἀξιώματα ποὺ ὑποκινοῦνται ἀπὸ «φιλαρχία καὶ φιλοκλοπία» καὶ τὴν κατάληψη θέσεων ἀπὸ ἀνίκανους μὲ ἰσχυρὲς γνωριμίες.

Συγκρίνοντας τὰ γραφόμενα τῶν ἐπιστολῶν του μὲ ἐκεῖνα τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος» βλέπουμε πόσο ἡ δημοσιογραφικὴ σκοπιμότητα τὸν ἀναγκάζει ν' ἀποφεύγει τὴν ἀπευθείας πολεμικὴ ὄλων αὐτῶν ποὺ θεωρεῖ σὰν γενεσιουργὰ αἷτια τῶν δεινῶν τῆς Ἑλλάδας· γίνεται καὶ ἐκεῖ κριτικὴ, ἀλλὰ μὲ ἠπιότητα καὶ μετριοπάθεια, χωρὶς τὴ σφοδρότητα καὶ τὴ δριμύτητα ποὺ ὑπάρχουν στὰ γράμματά του. Στὴν ἐφημερίδα γίνεται προσπάθεια νὰ μὴν ὑπερτονίζονται τὰ μελανὰ σημεῖα, νὰ ἀποφεύγονται οἱ ἐπικρίσεις καὶ οἱ ἀποδόσεις εὐθυνῶν, ὥστε νὰ μὴν ἐξάπτονται ἀκόμη περισσότερο τὰ πνεύματα καὶ ἀυξάνονται οἱ διενέξεις<sup>12</sup>.

12. Μολονότι ὁ ἔλεγχος ποὺ ἀσκούσε ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος» ἦταν διακριτικός, ὥστόσο διώχτηκε ἀπὸ αὐτὴν ἔξι μόλις μῆνες μετὰ τὸν διορισμὸ του σὰν ἐφημεριδογράφου τῆς Διοικήσεως. Ἡ τελικὴ ἀνάκληση τῆς ἀποπομπῆς του ἀπὸ τὸ Βουλευτικὸ δὲν φαίνεται νὰ δημιούργησε μεγαλύτερες δεσμεύσεις στὸν Φαρμακίδη, ὁ

Στὰ δύο γράμματα πού πιό κάτω δημοσιεύονται, πέρα ἀπὸ τὴ γενικὴ θεώρηση κι ἐκτίμηση τῶν καταστάσεων, πού θὰ ἦταν πραγματικὰ ἀδύνατο νὰ παρουσιαστοῦν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα χωρὶς νὰ ξεσπάσει τρομερὸς πολιτικὸς σάλος, ἀκριβῶς γιατί μὲ τὴν ὀρθὴ καὶ ἀπερίφραστη ἀνάλυσή τους χτύπαγαν τὶς ἀρνητικὲς πλευρὲς τῶν Ἑλλήνων γενικά, καὶ τῶν ταγῶν τοῦ τόπου εἰδικά, τοποθετώντας τοὺς ἀντιμέτωπους μὲ τὶς εὐθύνες τους, ὑπάρχουν δύο τουλάχιστον συγκεκριμένα παραδείγματα, ἀπ' ὅπου μποροῦμε νὰ διακρίνουμε καθαρὰ τὴν αὐτολογοκρισία τοῦ Φαρμακίδη στὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα.

Ἄν παραβάλουμε τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων τοῦ Φαλήρου, ὅπως γίνεται στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Φαρμακίδη, μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ φύλ. 44 τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος», γραμμὴν ταυτόχρονα, ἀφοῦ τὸ γράμμα ἔχει ἡμερομηνία 1 Μαΐου καὶ τὸ φύλλο 4 Μαΐου, βλέπουμε πὼς τὰ γεγονότα ἀναφέρονται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πιστὰ καὶ λεπτομερειακὰ, ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἀξιολόγησης ἀλλάζει ριζικά, ὥστε τελειῶς διαφορετικὲς ἐντυπώσεις νὰ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κάθε κειμένου. Σ' ἓνα μάλιστα σημεῖο, στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀπωλειῶν, ἡ ἀλήθεια ἀποκρύπτεται καθαρά· στὴν ἐφημερίδα γράφει ὅτι σκοτώθηκαν «περὶ τοὺς 700», ἐνῶ στὸ γράμμα ἀνεβάζει τοὺς νεκροὺς «εἰς χιλίους καὶ ἐπέκεινα». Ὁ λόγος πού ὑπαγόρευσε στὸν Φαρμακίδη τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πιό ἀνώδυνη παρουσίαση τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα εἶναι βέβαια φανερός: ἔπρεπε μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐπίταση τῆς ἀποκαρδίωσης καὶ τῆς ἡττοπάθειας ἀπὸ τὴν πρόσφατη καταστροφή καὶ ἡ πρόκληση πιθανῶν διενέξεων ἀνάμεσα στοὺς ἀρχηγούς, καὶ τὸ στρατὸ γενικά, ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῶν εὐθυνῶν.

Τὴ δημοσιογραφικὴ σκοπιμότητα στὴ δημοσίευση τῶν εἰδήσεων ἐπικαλεῖται κι ὁ ἴδιος ὁ Φαρμακίδης στὸ πρῶτο του γράμμα, ὅπου πληροφορεῖ τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου ὅτι γνωρίζει τὰ ὀνόματα προμηθευτῶν τοῦ Ἱμπραῆμ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, «ἀλλὰ κατὰ συμβουλήν τινων δὲν ἐκρίθη εὐλογον νὰ κηρυχθῶσιν», καὶ ἐπιφυλάσσεται νὰ «τοὺς θεατρῴσει», ἐφόσον ἐξακολουθήσουν τὴν τροφοδοσία τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ὑπάρχει συγκεκριμένη αἰτία πού κάνει τὸν Φαρμακίδη νὰ τηρεῖ αὐτὴ τὴ στάσι. Μιὰ παρόμοια καταγγελία ἀπὸ τὴν «Γενικὴ Ἐφημερίδα» ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ προκαλέσει ἀντίποινα ἐκ μέρους τῶν ὀργισμένων Ζακυνθίων, πού θὰ τοὺς ἔφερναν σὲ σύγκρουση μὲ τὶς ἀγγλικὲς ἀρχές. Ταραχὲς καὶ ἐπεισόδια ἐναντίον τῶν προμηθευτῶν τῶν Τούρκων εἶχαν ξεσπάσει καὶ παλιότερα στὴ Ζάκυνθο, στὶς 29 Ἰουλίου 1825, μὲ ἐπιθέσεις τῶν ἐξαγριωμένων Ζα-

---

ὁποῖος ἐξακολούθησε νὰ δημοσιεύει ὅσα ἔκρινε ὅτι ὠφελοῦν, χωρὶς νὰ προκαλοῦν ὑπερβολικά.

κυνθίων κατὰ τῶν τροφοδοτῶν καὶ τῶν σπιτιῶν τους, καὶ κατέληξαν στὴ σύλληψη καὶ τὴν αὐστηρότατη τιμωρία τῶν πρωτεργατῶν τῶν ἐπεισοδίων ἀπὸ τοῦς Ἄγγλους<sup>13</sup>.

Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ τοῦς λόγους ποὺ τὴν ὑπαγορεύουν, εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Φαρμακίδης ὑποβάλλεται σὲ μιὰ αὐτολογοκρισία, ὅταν γράφει στὴν ἐφημερίδα· κι αὐτὸ τὰ γράμματά του μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ δοῦμε καθαρά. Εἶναι βέβαια πρᾶγμα ἀναπόφευκτο κάτω ἀπὸ τὶς ἐξαιρετικὰ δύσκολες καὶ λεπτὲς περιστάσεις ποὺ ζοῦσε κι ἐργαζόταν ἀλλὰ καὶ τὶς ὅποιες δεσμεύσεις του σὰν ἐπίσημου («ἐφημεριδογράφου τῆς Διοικήσεως»). Ἄν θέλαμε ὅμως νὰ τοποθετήσουμε τὴν αὐτολογοκρισία αὐτὴ στὰ σωστά τῆς μέτρα, πρέπει νὰ συγκρίνουμε τὸ ἔργο ποὺ παρουσίασε στὴν ἐφημερίδα ὁ Φαρμακίδης μ' ἐκεῖνο τοῦ διαδόχου του Γ. Χρυσίδη. Τότε βλέπουμε πόσο πιὸ ἀδέσμευτος στὴν ἔκφραση καὶ στὴν ἐπιλογή τῶν δημοσιευμάτων του, σ' ὅλη τὴ γραμμὴ τῆς ἐφημερίδας, ὑπῆρξε ὁ Φαρμακίδης σὲ σχέση μὲ τὸν Γ. Χρυσίδη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ πρῶτο του κι ὅλας ἄρθρο<sup>14</sup> ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξία τῆς ἐλευθεροτυπίας<sup>15</sup>.

Κάτι ἄλλο, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ περίεργο στὶς ἐπιστολὲς αὐτές, εἶναι ὅτι ὁ Φαρμακίδης δὲν ἀφιερώνει παρὰ μιὰ μόνο γραμμὴ στὴ Συνέλευση, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη τελειώσει ὅταν ἔγραφε τὸ πρῶτο του γράμμα. Ἀναγγέλλει ξερὰ τὸ ἐπικείμενο τέλος τῶν ἐργασιῶν τῆς μὲ τὸ σχόλιο «καὶ ἀρκετὰ ἐξετάθη». Αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο παράδοξο, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἀντιπολιτευτικὴ στάση τοῦ Φαρμακίδη καὶ ἡ πολεμικὴ ποὺ ἄσκησε ἀπὸ τὶς στήλες τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος» ἐναντίον τῶν πληρεξουσίων ποὺ ἦταν ἀρχικὰ συγκεντρωμένοι στὴν Ἑρμιόνη, καθὼς καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἐχθρικὴ ἀντιμετώπιση ἐκ μέρους τῶν τελευταίων, οἱ ὁποῖοι ἔ-

13. Βλ. Philip James Green, *Sketches of the War in Greece*, in a series of extracts from his private correspondance, London 1827, σ. 218-220, καὶ Π. Χιῶτη, ὅπ. παρ., σ. 517. Ὁ τελευταῖος μάλιστα ἀναφέρει τέσσερα ὀνόματα προμηθευτῶν: ἐνὸς Μπαγδατιλῆ, ἀναποκριτῆ τοῦ Ἰταλοῦ Μοντελέτιτσε, τροφοδότη τοῦ Ἰμπραήμ, ποὺ διατηροῦσε στὴ Ζάκυνθο τὶς ἀποθήκες του, ἐνὸς Αἰγυπτιώτη Κοκκίνη, ἐνὸς ἐμπορευόμενου Χίου, τοῦ Ἀβραάμ Χρόνη, καὶ ἐνὸς Μαυροκορδάτου, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πλοιαρχῶν Σίντρη καὶ Γαβριέλῃ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ποὺ ἐκτελοῦσαν μεταφορὲς γιὰ λογαριασμὸ τῶν Τούρκων.

Δὲν ξέρομε ἂν τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ὑπονοεῖ ὁ Φαρμακίδης εἶναι τὰ ἴδια μ' ἐκεῖνα ποὺ προαναφέρθηκαν. Ἴσως οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι συνέχισαν ἀπτόητοι τὶς κερδοσκοπικὲς τοὺς δραστηριότητες, εἶναι ὅμως ἐξίσου πιθανὸ νὰ ἀναφάνηκαν στὸ μεταξύ καὶ νέοι τροφοδοτεῖς· πάντως εἶναι σαφὴς ἡ ἀπειλὴ ποὺ κρύβεται γι' αὐτοὺς στὴν προειδοποίηση ὅτι τὰ ὀνόματά τους θὰ ἀποκαλυφθοῦν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα καὶ φαίνεται ὅτι ὁ Φαρμακίδης ἀπέβλεπε στὴ μεταβίβασή τῆς πρὸς τοὺς ὑπεύθυνους ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς.

14. Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. φύλ. 48/22 Ἰουνίου 1827, σ. 189.

15. Βλ. καὶ Αἰκ. Κομμαριανοῦ, Ὁ Τύπος στὸν Ἀγώνα, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1971, τ. Α' σ. σγ'.

φτασαν στο σημείο να λάβουν ειδική απόφαση για τον κολασμό του ἀρθρογράφου που είχε ἀποβεί τόσο ἐνοχλητικός<sup>16</sup>. Παράλληλα ἡ γνωστή ἀντίθεση τοῦ Φαρμακίδη στήν ἐκλογή τοῦ Καποδίστρια δὲν βοηθοῦσε στο να κάνει πῶς εὐνοϊκὴ τὴ διάθεσή του ἀπέναντι στὴ Συνέλευση, πού ἠθελημένα τὴν ἀγνοεῖ, ἴσως καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ διατύπωση δυσμενῶν κρίσεων.

Σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο, στὴ δευτέρη ἐπιστολὴ τοῦ αὐτῆ τῆ φορά, παρατηροῦμε πὼς τελικὰ κι αὐτός, ὅπως ὁ Μ. Οἰκονόμου, δὲν καταφέρνει νὰ ξεπεράσει τὶς προκαταλήψεις του. Ἐνῶ ἡ κριτικὴ τοῦ γενικὰ εἶναι αὐστηρὴ ἀλλὰ δίκαιη καὶ οἱ παρατηρήσεις του διεισδυτικὲς καὶ ὄχι μονοσήμαντες, στο θέμα τῶν Πελοποννήσιων ἀρχηγῶν, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, ὑπεραπλουστεύει καὶ κατακρίνει ἀδιάκριτα, καταλογίζοντας σ' ὅλους, χωρὶς ἐξαίρεση ἢ ἐλαφρυντικά, ἀναξιότητα, ἀνικανότητα, ἀδιαφορία καὶ ἀμέλεια στὰ πολεμικὰ τους καθήκοντα<sup>17</sup>. Στὴν πλημμέλεια αὐτῆ τῶν στρατιωτικῶν ἀποδίδει ὁ Φαρμακίδης τὴν κακὴ κατάσταση τῆς Πελοποννήσου. Στους ἰσχυρισμούς του αὐτοῦς, ἄσχετα μὲ τὶς ὁποιοσδήποτε εὐθύνες ὀρισμένων ἀτόμων γιὰ πράξεις ἢ παραλείψεις, ἀνικανότητα ἢ ἀμέλεια, ὁ Φαρμακίδης προβάλλει στὴν οὐσία τὴ θέση ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ πρέπει νὰ ἔχουν σὰν μοναδικό τους μέλημα τὸν πόλεμο, ὑποστηρίζοντας ἔτσι τὶς γνωστὲς ἀπόψεις τῶν πολιτικῶν.

Ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, τὸ ἀδιέξοδο, στο ὁποῖο βλέπει ὅτι ἔχει περιέλθει ἢ ἑλληνικὴ ὑπόθεση, προξενεῖ βαθὺ ἄλγος στὸν Φαρμακίδη. Γράφει χαρακτηριστικὰ: *«Αὐπεῖται ἡ ψυχὴ μου καὶ ὅταν συλλογίζωμαι, πόσῳ μᾶλλον ὅταν γράφω τὴν πομπὴν τοῦ ἔθνους μου. Καθ' ἐκάστην εἶδομαι τὸν θάνατον, διὰ νὰ μὴ βλέπω πλέον οὔτε ν' ἀκούω.»* Ἐχῶ πρὸς δυστυχίαν μου, καὶ φύσιν τοιαύτην, ὥστε καὶ τὸ παραμικρὸν κακὸν προσβάλλει σφοδρῶς εἰς τὴν ψυχὴν μου, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ψυχὴ μου εὐρίσκεται εἰς διηνεκὴ λύπην καὶ ταραχὴν». Παρόλη ὅμως τὴν προσωπικὴ του ἀποκαρδίωση, πού ἀπηχεῖ ἄλλωστε ἓνα εὐρύτερα διάχυτο αἶσθημα ἀπογοήτευσης καὶ πτώσης τοῦ ἠθικοῦ, ὁ Φαρμακίδης δὲν δέχεται μίαν μοιρολατρικὴ ἀντιμετώπιση τῆς κατάστασης. Ἐνα θαῦμα βέβαια ἢ καὶ ἡ ξένη βοήθεια θὰ μπορούσαν ν' ἀλλάξουν ριζικὰ τὰ πράγματα, ἀλλὰ κατὰ τὴ γνώμη του τὸ πῶς ἐπεῖγον θὰ ἦταν μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ στὴ στάση ὄλων τῶν Ἑλλήνων, πού θὰ ἔπρε-

16. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 171.

17. Κι ἀπὸ τὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα, φύλ. 16 /1 Ἰανουαρίου 1827, ὁ Φαρμακίδης εἶχε κατακρίνει τοὺς στρατιωτικοὺς πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν Ἐρμιόνη βάζοντας στο στόμα τοῦ Ἀδάμ Κορέλα τὰ λόγια: «Ἄλλοι μεγαλῶνυμοι στρατηγοὶ ἀφήκαν τὸ ἐξ ἐπαγγέλματος κύριον αὐτῶν ἔργον, τὸν πόλεμον, καὶ οὔτε θεὸν φοβοῦμενοι οὔτε ἀνθρώπους αἰδοῦμενοι, κατατρίβουσι τὸν πολῦτιμον χρόνον εἰς πάντη ἀνάξια καὶ ἀνοίκεια τοῦ στρατιωτικοῦ χαρακτήρος τῶν ἔργα.» Φυσικὰ ἢ ἀντιμετώπιση αὐτὴ ἀντανακλᾷ τὸ πνεῦμα τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς στὴ διαμάχη της μὲ τὸν Κολοκοτρώνη. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὅσα γράφει ὁ Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 190.

πε νὰ πάβουν νὰ περιμένουν μὲ σταυρωμένα χέρια τὴ σωτηρία τους ἀπὸ τοὺς ἄλλους, νὰ ἀνασυνταχθοῦν καὶ νὰ δράσουν μόνοι τους μ' ἐνθουσιασμό καὶ πατριωτισμό, πρὶν χάσουν τὴν ἐκτίμηση τῶν ξένων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιμένουν τὴν ἐξεύρεση λύσης. Μὲ τίς σκέψεις αὐτὲς προσπαθεῖ νὰ καταπολεμήσει τὴν ἀποθάρρυνση ποὺ τὸν κατέχει, βρίσκοντας κάποια διέξοδο στὰ σχέδια αὐτά, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ τὸ πετυχαίνει, καθὼς δείχνει τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένες οἱ ἐπιστολὲς του.

Στὸ πρῶτο του γράμμα μᾶς δίνει μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ δουλειὰ του στὴν ἐφημερίδα, ποὺ εἶναι ἐξουθενωτική. Ὅλα τὰ κάνει μόνος του, γράφει, ἀντιγράφει, διορθώνει καὶ ἀποστέλλει τὰ φύλλα. Ὁ ἀγώνας αὐτὸς τοῦ ἔχει γίνει «ἀηδέστατος», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει, καὶ φαίνεται ὅτι συμβάλλει στὴν ἐπαύξηση τῆς κακῆς του διάθεσης. Ἡ κόπωση ἀπὸ τὸ ἔργο του κι ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὰ κοινὰ διαπνέουν τὰ γράμματά του. Δὲν θὰ περάσει ἓνας μῆνας κι ὁ Θ. Φαρμακίδης θὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ σύνταξη τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος». Ἀναγγέλλει τὴν παραίτησή του μ' ἓνα σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ ἀπολογισμὸ δυὸ χρόνων δουλειᾶς καὶ ἀπογοητεύσεων, ποὺ συνοψίζει τίς θέσεις του στὸ θέμα τῆς ἐφημερίδας<sup>18</sup>.

Ἡ παραίτησή του ἔγινε ἀποδεκτὴ μὲ ἔγγραφο τῆς Γραμματείας τῶν Ἑσωτερικῶν στίς 9 Ἰουνίου 1827. Σ' αὐτὸ ἀναγνωρίζοταν «ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἐπιμονή» μὲ τὴν ὁποία ἐπιτέλεσε τὸ ἔργο του καὶ βεβαιωνόταν πὼς ἡ παραίτησή του δὲν θὰ γινόταν ἀποδεκτὴ, ἂν ἡ Διοίκηση δὲν γνώριζε ὅτι ὀδηγήθηκε σ' αὐτὴν ἀπὸ «περιστάσεις ἰδιαιτέρας». Εὐλόγα βέβαια δὲν διασαφηνίζεται καὶ στίς δύο περιπτώσεις ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ «περιστάσεις», ἀφοῦ ὁ πραγματικὸς λόγος ἦταν καθαρὰ πολιτικός. Ὁ Φαρμακίδης ἰσχυρίστηκε ἄργότερα ὅτι, καθὼς γνώριζε τὸν Καποδίστρια ἀπὸ τὴ Βιέννη, θεώρησε πὼς δὲν μπορούσε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο του κάτω ἀπὸ τὸ νέο Κυβερνήτη, «διότι ἴσως αἱ πολιτικαὶ μου ἀρχαὶ εὐρίσκοντο εἰς τοιαύτην ἀντίθεσιν πρὸς τὰς πολιτικὰς αὐτοῦ ἀρχάς, ὥστε δὲν ἐδύναντο νὰ συμπέσωσιν εἰς

18. Στὸ φύλ. ἀρ. 47 τῆς 4 Ἰουνίου 1827 στὴν ἀποχαιρετιστήρια εἰδοποίησή του ἀναγγέλλει τὴν παραίτησή του «διὰ περιστάσεις ἰδιαιτέρας», καὶ προσθέτει: «Νομίζω ὅτι, καθ' ὅσον καιρὸν ἐχρημάτισα συντάκτης, ἔπραξα κατὰ τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδος καὶ πάντοτε ἐπροσπάθησα νὰ εἶμαι ἀπὸ τοῦ υἱοῦς μέρους τῶν συμπολιτῶν μου. Πολλοὶ ἐφάνησαν ἐναντίον μου καὶ μ' ἐκατηγόρησαν δημοσίως ὡς δοῦλον φατριῶν, ὡς μισθωτὸν κ.λ.π., ἀλλ' ἐφάνησαν ἄδικοι καὶ ἂν ἤθελαν νὰ κρίνωσιν ὀρθότερον, δὲν ἤθελαν φανῆ τοιοῦτοι. Ἐπειτα δὲν ἐφαντάσθη ποτέ, ὅτι ἠμπορῶ νὰ φανῶ εἰς ὄλους εὐάρεστος. Οὐδ' ὁ Ζεὺς τοῖς πᾶσιν ἀνδάνει. Ὅσον καὶ ἂν ἐφιλοτιμούμην νὰ καταστήσω τὴν ἐφημερίδα τελειοτέραν, δὲν ἠμπόρεσα νὰ τὸ κατορθώσω. Τὰ ἐμπόδια ἦσαν πολλὰ, καὶ δὲν ἦτον εἰς τὴν ἐξουσίαν μου νὰ τὰ νικήσω. Τέλος ἔπραξα ὅσον ἐδυνήθην. Ἐπολιτεύθην ὡς ἐνόμιζον συμφερότερον. Ἀναμάρτητον δὲν ἐνόμισά ποτε ἑμαυτόν. Εὐχομαὶ ὁ διάδοχός μου νὰ φανῆ εὐδοκιμώτερος».

τι σημειῶν»<sup>19</sup>. Εἶναι ἐξάλλου πιθανὸ ἢ συνεργασία τοῦ μὲ τοὺς ἀντικυβερνητές, ποὺ δὲν ἐκτιμοῦσε<sup>20</sup>, νὰ εἶχε φτάσει σὲ ἀδιέξοδο καὶ εἶτε ἐξαναγκάστηκε σὲ παραίτηση εἶτε τὴν προτίμησε σὰν λύση προκειμένου νὰ ἀναγκαστεῖ νὰ κάνει ἀλλαγὲς στὴ γραμμὴ τῆς ἐφημερίδας, ὅπως ἐγινε ἀμέσως κατόπιν ἀπὸ τὸ Γ. Χρυσίδη.

Ἄν προχωρήσουμε σὲ σύγκριση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μ. Οἰκονόμου καὶ τοῦ Θ. Φαρμακίδη, παρατηροῦμε ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦμε νὰ ἀποκομίσουμε ἀπὸ αὐτὲς διαφέρουν, γιὰ τὸ εἶδος τῶν γραμμάτων τοῦ ἑνὸς εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Ὁ Μ. Οἰκονόμου θεωρεῖ ὅτι τοῦ ζητήθηκε νὰ γράψει ἕνα πληροφοριακὸ ὑπόμνημα πάνω στὰ τρέχοντα γεγονότα γιὰ ἐνημέρωση τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει χωρὶς ἰδιοτέλεια καὶ μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὴν ἀλήθεια, καθὼς ὁ ἴδιος δηλώνει. Ἔτσι στίς μακροσκελεῖς ἐπιστολές του περιορίζεται στὴν ἔκθεση συμβάντων καὶ καταστάσεων, ποὺ τὸ πλῆθος τους δὲν ἐπιτρέπει παρὰ μιὰ σύντομη μόνον ἀνάλυση σὲ βασικὰ σημεῖα, ἐνῶ οἱ προσωπικὲς του πολιτικὲς κρίσεις καὶ ἐκτιμήσεις γράφονται πολὺ συνοπτικὰ καὶ περιθωριακὰ. Τὰ γράμματα τοῦ ἐξάλλου δὲν ἔχουν τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα ἐκείνων τοῦ Φαρμακίδη· σ' αὐτὰ εἶναι φανερὴ μιὰ ἐπιφυλακτικότητα ποὺ πιθανὸν ὑπαγορεύεται ἀπὸ πολιτικούς λόγους καὶ τὴ θέση τοῦ δίπλα στὸν Κολοκοτρώνη, ἀλλὰ καὶ τὴ φυσικὴ αὐτοσυγκράτηση ποὺ ὑπάρχει σὲ μιὰ πρώτη ἐπαφὴ μὲ σημαίνοντα πρόσωπα.

Τὰ πιὸ πάνω στοιχεῖα καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν δείχνουν πὼς ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ ἀνάλυση στὸν ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ τομέα δὲν εἶναι δυνατό νὰ γίνει. Εἶναι φανερὸ πάντως ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του ὅτι ἡ συλλογιστικὴ του καὶ οἱ ἀντιδράσεις του διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τοῦ Φαρμακίδη. Ὁ Οἰκονόμου παρουσιάζεται πιὸ ρεαλιστής. Τὸν ἀπασχολεῖ περισσότερο ἢ πράξι παρὰ ἢ δεοντολογία καὶ οἱ ἐκτιμήσεις του γίνονται μὲ αὐτὸ τὸ πρίσμα. Εἶναι καλὰ πληροφορημένος γιὰ ὅλα, κι ὄχι μόνον γιὰ ὅσα συμβαίνουν στὸ ἄμεσο περιβάλλον του, καὶ προσπαθεῖ νὰ ἔχει μιὰ γενικὴ ἐποπτεία τῶν γεγονότων· ὁ ἴδιος ἄλλωστε γράφει ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὶς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀγῶνα συγκέντρωνε ὑλικό, ἔγγραφα καὶ σημειώσεις, μὲ τὴ σκέψη «ὅτι καὶ τούτων ἢ μνήμη ἔπρεπε νὰ διασωθῇ διὰ τοὺς μεταγενεστέρους, οἰαδήποτε καὶ ἂν πράγματι ᾧσω»<sup>21</sup>. Ἡ πολιτικὴ, στὴν ὁποία ζεῖ τόσο κοντά, τὸν ἔχει διδάξει νὰ εἶναι διπλωματικός, ὅπως εἶδαμε στὸν χειρισμὸ τοῦ θέματος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καποδίστρια καὶ τῆς προόδου τῶν γύρω ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη δημοκρατικῶν στοιχείων. Ἄν καὶ πιστεῦει στὴν

19. Θ. Φαρμακίδης, Ἐπολογία, Ἀθήνα 1840, σ. 10-11.

20. Γράφει γι' αὐτοὺς στὴν πρώτη ἐπιστολὴ του ποὺ δημοσιεύεται πιὸ κάτω: «καὶ ὅμως δὲν ἐκάμαμεν καλὴν ἐκλογὴν τοῦ τημονιέρου (καὶ ἐννοῶ τοὺς ἀντικυβερνητάς)».

21. Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., Προδιάθεσις, σ. 9.

ἀνάγκη τῆς εὐόδωσης τῶν δημοκρατικῶν σκοπῶν, δὲν δείχνει στὶς ἐπιστολές του νὰ προβληματίζεται σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχές τοῦ Καποδίστρια, πού τὸν ἀποδέχεται, ὅπως φαίνεται, ταυτιζόμενος μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς παράταξης τοῦ Κολοκοτρώνη. Μεγάλες ἐπίσης ἐλπίδες ἔχει στηρίζει στὴν ξένη βοήθεια, πού τὴ βλέπει ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξοδο τῆς χώρας ἀπὸ τὴν κρίσιμη φάση τοῦ ἀγώνα, κι αὐτὸ τοῦ ἐπιτρέπει μιὰ κάποια αἰσιοδοξία. Τὸ πολιτικό του κριτήριο εἶναι ὀξύ. Ἀντιλαμβάνεται τὸ ρόλο πού ἔπαιξαν τὰ γεγονότα τῆς Ὑδρας στὴν ἀλλαγὴ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Διοικητικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Γ. Κουντουριώτη σὰν πληρεξούσιου σὲ βάρος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, καταλαβαίνει πού ἀποβλέπει τὸ παιχνίδι πού παίζει ὁ Δεληγιάννης μὲ τὴ διφορούμενη στάση του καὶ τί ὑποκρύπτει πίσω ἀπὸ τὶς ἀντενέργειες γιὰ τὴ σύσταση ἔθνικοῦ στόλου. Βλέπει ἐπίσης καθαρά πὼς ἡ προσωρινὰ μειωμένη πολιτικὰ μερίδα τῶν προκρίτων κ.λ.π. δὲν πρόκειται νὰ σταματήσει τὶς ἐνέργειές της ἐπιδιώκοντας νέα Συνέλευση καὶ νέο πολίτευμα, γιὰ νὰ ἐπανακτήσει τὴν ἰσχύ της ἄσχετα μὲ τὸν ἐρχομὸ ἢ ὄχι τοῦ Καποδίστρια,

Τοῦ Φαρμακίδη τὰ γράμματα εἶναι πιὸ σύντομα καὶ πιὸ προσωπικά. Τὰ χαρακτηρίζουν ἡ ἐλευθερία ἔκφρασης, ὁ ἐξομολογητικὸς τόνος σὲ θέματα πού τὸν ἀφοροῦν ἀτομικά καὶ ἡ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῶν προβλημάτων. Ὁ Φαρμακίδης ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὰ κοινὰ ἀπερίφραστα, δὲν διστάζει νὰ κρίνει καὶ νὰ καταδικάσει μὲ βιαιότητα τὰ κακῶς κείμενα. Ἡ δομὴ τῆς σκέψης του εἶναι πιὸ θεωρητικὴ ἀπ' ὅ,τι τοῦ Οἰκονόμου, τὰ γεγονότα τὸν ἀπασχολοῦν μέχρις ἓνα σημεῖο, πιὸ πολὺ ὅμως τὸν ἐνδιαφέρει νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ φαινόμενα ἀναζητώντας τὶς αἰτίες τους. Ἐτσι, στὴν ἀνάλυση τῆς κατάστασης τοῦ τόπου πού κάνει στὶς ἐπιστολές του, ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὴ γενικὴ ἐξέταση τῶν κινήτρων καὶ τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων τῶν πολιτικῶν πράξεων παρὰ μὲ συγκεκριμένα δείγματα πολιτικῆς πρακτικῆς. Γι' αὐτὸν ἡ πολιτικὴ ἐξαχρείωση πού κυριαρχεῖ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶναι συνέπεια τῆς ἠθικῆς κατάρπτωσης, τῆς ἀνοησίας, τοῦ μειωμένου πατριωτισμοῦ. Ὅλα αὐτὰ μαζί ὀδηγοῦν ἀναπόφευκτα στὴν στρατιωτικὴ ἀποτυχία. Στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν ἠθικολογεῖ μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, ἀλλὰ κρίνει τὴν ἠθικὴ διαφθορὰ σὰν πολιτικὴ πράξη μὲ καθοριστικὲς συνέπειες στὸν πολιτικό, οἰκονομικὸ καὶ στρατιωτικὸ τομέα. Μὲ τὸ συλλογισμό αὐτὸ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ διάβρωση πού προκαλεῖ ἡ διαφθορὰ στοὺς τομεῖς αὐτοὺς εἶναι ἡ αἰτία τῶν ἀποτυχιῶν, καὶ οἱ ἀντικειμενικὲς συνθήκες θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἱκανοποιητικά, ἂν ὁ δημόσιος βίος ἦταν διαφορετικὸς. Τὸν ρόλο τοῦ ξένου παράγοντα δὲν τὸν βλέπει ἀρνητικά, γιὰ τὴ προσδοκία γιὰ εὐόδωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγώνα χωρὶς τὴν ξένη πολιτικὴ ὑποστήριξη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θὰ ἦταν ἀνεδαφική. Ἐπιθυμεῖ τὴν ξένη βοήθεια, ἀρνεῖται ὅμως νὰ στηρίξει



τις ἐλπίδες του γιὰ τὴ σωτηρία ἀποκλειστικά σ' αὐτή. Θεωρεῖ πὼς ὁ ἀγώνας εἶναι ὑποχρέωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ πρέπει νὰ διεξαχθεῖ καὶ νὰ ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὶς δικές του κυρίως δυνάμεις. Σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Οἰκονόμου, πού θεωρεῖ πρωταρχικό γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου τὴν εὕρεση χρηματικῶν πόρων, ὁ Φαρμακίδης καταδικάζει ὅσους προσμένουν χρήματα ἀπ' ἔξω γιὰ νὰ πολεμήσουν, ἀποσυνδέοντας τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τὸν οἰκονομικὸ παράγοντα, θέση βέβαια καθόλου ρεαλιστική. Γι' αὐτὸν ἡ διεξαγωγή τοῦ πολέμου ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες παρουσιάζεται σὰν θέμα ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας.

Ἡ ἀνώμαλη κατάσταση τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ ρευστότητα καταλήγουν νὰ ὀδηγήσουν τὸ Μ. Οἰκονόμου καὶ τὸ Θ. Φαρμακίδη σὲ περιέργους συνδυασμοὺς καὶ ἀπροσδόκητες ὑποστηρίξεις θέσεων. Ὁ πρῶτος σαφῶς δημοκρατικός, στρατιωτικὸς συνάμα καὶ πολιτικός, ἄνθρωπος πού καταδικάζει τοὺς προκρίτους ὀνομάζοντάς τους ὀλιγαρχικούς, ὑποστηρίζει τὴν ἐκλογή τοῦ Καποδίστρια, πού, πέρα ἀπὸ τὶς ἀδιαμφισβήτητες ἰκανότητες καὶ τὴ φήμη του, ἦταν γνωστὸς γιὰ τὶς ἀπολυταρχικὲς του τάσεις. Ὁ Φαρμακίδης πάλι, συνεπῆς φιλελεύθερος σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, βρίσκεται, παρὰ τὴν κριτικὴ πού κάνει, συμπαραταγμένος μὲ τὴ μερίδα τῶν προκρίτων, τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν πολιτικῶν. Παρουσιάζεται πραγματικὰ κάποια ἀντινομία στὶς ἐπιλογές αὐτές, ἀλλὰ ἐξετάζοντας εὐρύτερα τὰ σύγχρονα γεγονότα βλέπουμε ὅτι παρόμοιες ἀντινομίες δὲν εἶναι κάτι σπάνιο ἢ μοναδικό.

Οἱ τέσσερις ἐπιστολές πού πιὸ κάτω δημοσιεύονται ἀποτελοῦν πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1827, γιατί εἶναι πηγές σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα, καὶ ὁ χρόνος ἢ ἄλλοι παράγοντες δὲν ἔχουν ἐπιδράσει στὴ μνήμη ἢ στὶς ἀπόψεις τῶν συντακτῶν τους, πού εἶναι σὲ θέση νὰ ἔχουν μιὰ ἀκριβῆ καὶ σωστὴ ἐνημέρωση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμβολὴ τους στὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, οἱ ἐπιστολές αὐτές μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πλησιάσουμε περισσότερο τὴν προσωπικότητα τοῦ Μ. Οἰκονόμου καὶ τοῦ Θ. Φαρμακίδη καὶ νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὶς σκέψεις τους, τὶς πολιτικὲς τους ἐπιλογές καὶ ἐκτιμήσεις στὴ συγκεκριμένη ἐκείνη περίοδο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ \*

1

6908

Ἐξοχότατοι κύριοι!

Ὁ ἀκριβὸς φίλος μου κύριος Ζαχαριάδης μὲ ὑπεχρέωσε νὰ τοῦ ἐκθέσω μία περιγραφήν τῶν πραγμάτων καθὼς εἰλικρινῶς τὰ στοχάζομαι, καὶ ἐν ταύτῳ μὲ θαρῶναι νὰ τὴν διευθύνω εἰς τὴν ἐξοχότητά σας. Ὅθεν τοιοῦτον θάρρος λαμβάνων, καὶ εἰς εἰλικρινοῦς φίλον μου τὰς παρακινήσεις πειθόμενος διευθύνομαι εἰς τὴν ἐξοχότητά σας, εὐχόμενος νὰ δυνηθῶ νὰ Σᾶς εὐχαριστήσω μὲ τὴν ἀκριβῆ τῆς ἀληθείας ἔκθεσιν, καὶ μὴ συστελλόμενος ὅτι ἠθέλατε κατακρίνει τὰς ἀδυναμίας μου.

Κύριοι! διὰ νὰ σᾶς περιγράψω τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων τῶν ἐλληνικῶν, ἀνάγκη νὰ καταφύγω εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν ἀτομικῶν διαθέσεων τῶν προυχόντων μας, οἱ ὅποιοι εἶναι τὰ ἄρθρα τῶν πραγμάτων μας· καὶ κατὰ τοῦτο παρακαλῶ νὰ μοι συγχωρήσητε ἂν πράξω τι ἐναντίον τῆς ἠθικῆς.

Τώρα τὰ ἐλληνικὰ εὐδοσκοῦνται εἰς στάσιν. Ἡ Αἴγινα καὶ ἡ Ἐρμιόνη εἶναι τὰ ἀντικείμενα μέρη. Οἱ εἰς τὴν Αἴγιναν κρατοῦντες σφικτὰ τὴν ὁποίαν ἔλαβον ἐπισημότητα καὶ ἐξουσίαν, τὰ ἐθνικὰ μέσα, καὶ τὴν ἐθνικὴν πρόφασιν ἤθελον νὰ ὑπερισχύσουν, καὶ νὰ μὴ συγχωρήσουν εἰς νέα, ἢ ἀπομεμακρυσμένα πρόσωπα νὰ εἰσέλθουν ἐκ νέου εἰς τὸ πολιτικὸν στάδιον, καὶ ἤθελαν ἐπιτύχει ἂν ἐσυγκρότουν τὴν παροῦσαν κατ' ἐπανάληψιν Συνέλευσιν πρὸ τρεῖς ἢ τέσσαρας μῆνας, διότι δὲν ἤθελαν δόσει καιρὸν εἰς τὰς δημαγωγικὰς μεταβολὰς τῶν Νήσων<sup>1</sup>. Τὸ σφάλμα ἐστάθη ἀπὸ τὸν πρόεδρον τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, καθὼς ἐστάθη σφάλμα πρότερον ἀπὸ τὸν πρόεδρον τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τῆς Γ' περιόδου<sup>2</sup>, ὅστις ἂν ἤθελε κάμει τὴν Γ. Συνέλευσιν νὰ συγκροτηθῇ ἅμα ἐξώρισε τοὺς ὀνομασθέντας ἀντάρτας<sup>3</sup>, ἤθελε τὴν κάμει ὡς ἤθελε, καὶ

\* Διατηρήθηκε παντοῦ ἡ ὀρθογραφία ποῦ ὑπάρχει στὰ χειρόγραφα. Στὴ στίξιν ἔγιναν λίγες μόνο διορθώσεις, ὅπου θεωρήθηκε ἀπολύτως ἀπαραίτητο· οἱ ἐλάχιστες βραχυγραφίες ἀναλύθηκαν σιωπηρά.

1. Γιά τίς ταραχὰς στὴν Ἵδρα καὶ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Διοικητικοῦ συστήματος βλ. Ἄ. Λιγνόϋ, Ἱστορία τῆς Ἵδρας, Ἀθήναι 1946-53, τ. Β' σ. 639-644, καὶ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος ὁ Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ. 671-672.

2. Δηλαδή τοὺς Ἄ. Ζαῖμη καὶ Γ. Κουντουριώτη.

3. Οἱ ἀντιπολιτευόμενοι τὴν κυβέρνησιν Γ. Κουντουριώτη ἐκτοπίστηκαν στὶς 6 Φεβρουαρίου 1825 στὴ μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλία στὴν Ἵδρα, ὅπου καὶ ἔμειναν τέσσερις μῆνες. Αὐτοὶ ἦταν οἱ: Θ. Κολοκοτρώνης, οἱ ἀδελφοὶ Δεληγιάννη—Ἀναγνώστης, Κανέλλος, Δημητράκης καὶ Νικόλαος—οἱ Γεώργιος καὶ Χρῦσανθος Σισίνης, Παναγιώτης Νοταρᾶς, Ἰωάννης Νοταρᾶς, Μήτηρος Ἀναστασόπουλος, Γιάννης Γκρίντζαλης, Ἀναστάσιος

ἤθελε στερεώσῃ τὸν ἑαυτὸν του εἰς τὰ πράγματα. Δὲν ἤθελε πειράζει τόσο τὸ σφάλμα τοῦ εἰρημένον προέδρου τῆς Δ. Ἐπιτροπῆς, ἂν δὲν εἶχε ψυχραμένον παραπολὸν τὸν Κολοκοτρώνη<sup>4</sup>, διότι ἀπεδείχθη ὅτι ὄλων τῶν ἄλλων ἢ φιλία καὶ ὁ μετ' αὐτῶν σύνδεσμος δὲν τὸν ὠφέλησαν, ὅσον τὸν βλάπτει ἢ ψύχρα τοῦ Κολοκοτρώνη. Ὁ Ζαΐμης κατέτρεξε καὶ ἄλλοτε τὸν Κολοκοτρώνη, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης ἀμνηστῆσας εἰς τὰ παλαιά, ἔπεστηρίξε τὸν Ζαΐμην καθ' ὅλην τὴν Γ' περίοδον τῆς Διοικήσεως, καὶ διὰ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ Γ' Συνελεύσεως, τὸν ἀνέβασεν εἰς τὴν κορυφὴν<sup>5</sup>.

Μετὰ τοῦτο ὁ Κολοκοτρώνης μὴ δυνηθεὶς νὰ ἄρῃ τὴν ὁποῖαν ἤλικιζε ἀπὸ μέρους αὐτῆς τῆς νέας Διοικήσεως εὐνοίαν καὶ ὑπεράσπισιν, ἐνόμισε τοῦτο ἀγνωμοσύνην τοῦ Ζαΐμη, καὶ ἴσως δικαίως, καὶ ἔλαβε πολλὰς αἰτίας κατὰ τοῦτο. Ὅθεν ἀγανακτῆσας ἀπεφάσισε καὶ μὲ τὸν ἄσπονδόν του ἐχθρὸν νὰ κάμῃ συντροφία διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν ἀγνωμοσύνην τοῦ Ζαΐμη, καὶ νὰ τοῦ ἀποδείξῃ ὅτι κακὰ ἐστοχάσθη. Καὶ ἄλλως δὲ ὁ Κολοκοτρώνης, ἀγκαλὰ ψυχρανθεὶς καὶ ἀπὸ τὴν ἡλικίαν, ἀλλ' εἶχεν ἀκόμη κλίσιν διὰ τὸν πόλεμον, μὰ ἐπειδὴ ὄλαι αἱ διοι/κήσεις αἱ κατὰ καιροὺς τὸν κατέτρεξαν, ἐβαρύνθη, καὶ ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του εἰς τὸ πῶς νὰ ἰδῇ πολιτικὴν τινα τοῦ ἔθνους σταθερὰν σύστασιν, διὰ τοῦτο εἶναι ἔβδομος μὴν, ὅπου δὲν ἔπιασεν τὸ στρατηγικὸν σκῆπτρον του. Ἐζήτησε εἰς τὴν διάθεσίν του ταύτην, αὐτοὺς τοὺς ἰδίους ἀντικειμένους του συμπράκτορας καὶ συμβοηθοὺς, ἀλλὰ δὲν ἤθελε νὰ ὑπάγῃ εἰς Νησί, καὶ τότε, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ μὴν ἐνοθῇ μὲ τὸν Κουντουριώτη. Ἐπρότεινε τὴν Ἐρμιόνην, καὶ οἱ κύριοι ἐν Αἰγίνῃ ὄντες δὲν εἰσήκουσαν. Ἐζήτησε καὶ μόνον τὸν Δελγιάννην τὸν συμπένθερόν του<sup>6</sup> σύντροφον, ἀλλ' ἐκεῖνος διὰ σκοποῦς, τοὺς ὁποίους θέλει ἐκθέσω ἀκολούθως δὲν τοῦ ἔγινε σύντροφος, ἀγκαλὰ καὶ δὲν τοῦ τὸ ἠρνεῖτο. Ἐπρότεινε τρίτον τινα ἄλλον τόπον ὁ Κολο-

Κατσαρός, Δ. Παπατσώνης καὶ Θ. Γρίβας. Ἄλλοι πρόκριτοι καὶ πολιτικοὶ εἶχαν τεθεῖ κάτω ἀπὸ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση. Βλ. Μ. Οἰκονόμου, ὄπ. παρ., σ. 496.

4. Εἶναι πολὺ γνωστὰ τὰ περιστατικά τῆς τελικῆς ρήξης τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη μὲ τὸν Ἀ. Ζαΐμη, βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, Ἀθήνησιν 1846, σ. 182 καὶ Μ. Οἰκονόμου, ὄπ. παρ., σ. 660-662, 668.

5. Ὁ ἴδιος ὁ Ζαΐμης παραδέχεται σὲ ἐπιστολῇ του ἀπὸ 13-9-1826 πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ζακύνθου, ὅτι τὸν προέτρεψε ὁ Κολοκοτρώνης, γιὰ νὰ καταλάβῃ τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου, πράγμα πού συνεπάγεται βέβαια ὅτι εἶχε καὶ τὴν ὑποστήριξή του. Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ρώμα, τ. Β' σ. 465.

6. Ὁ Θ. Κολοκοτρώνης εἶχε ἀρραβωνιάσει τὸ γιό του Κωνσταντῖνο (Κολλῖνο), παιδὶ ἀκόμη, μὲ τὴν πιὸ μικρὴ κόρη τοῦ Κανέλλου Δελγιάννη. Τὸ συνοικέσιο, πού τὸ εἶχαν προκαλέσει ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα οἱ Δελγιάννηδες, ἐπισημοποιήθηκε μετὰ τῆ Β' Ἐθνικῆς Συνέλευση τοῦ Ἄστρους καὶ διαλύθηκε ἀργότερα μὲ πρωτοβουλία τῶν ἰδίων. Ὁ Κ. Δελγιάννης βέβαια, ὄπ. παρ., τ. Β' σ. 128-129, ἀποδίδει τὴ σκέψιν γιὰ τὸ συνοικέσιο στὸν Κολοκοτρώνη. Γιὰ τὸ συνοικέσιο αὐτὸ βλ. ἀκόμη Φώτιος Χρυσανθασκόπουλος ἢ Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως,

κοτρώνης<sup>7</sup> ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν τοῦ ἐχαρίζετο, ἐπειδὴ ἐνόμιζον βεβαίαν τὴν ὑπερίσχυσιν οἱ ἐν Αἰγίνῃ. Ἡ ἐπιμονὴ κατὰ τοῦτο τοῦ Κολοκοτρώνη ἐστάθη ἀπαρδειγμάτιστος, διότι ἦτον ἀδύνατον νὰ ὑπάγῃ εἰς Νησί.

Ἐμεσολάβησε καιρὸς πολὺς, καὶ ἐδόθη καιρὸς εἰς τὰς δημιουργικὰς μεταβολὰς τῆς Ὑδρας. Τότε ἀφ' οὗ ἶδεν ὁ Κολοκοτρώνης ὅτι τὸν γελᾷ ὁ Δελιγιάννης διὰ νὰ τὸν ἀποκοιμίζει, ἀπεφάσισε καὶ ἐδέχθη ἀνταποκρίσεις καὶ συμφωνίας μὲ τοὺς Νησιώτας καὶ μὲ τὸν Κουντουριώτην<sup>8</sup> μ' ὄλον τοῦτο ἀπλᾶς καὶ ἀθῶας. Ὁ δὲ Κουντουριώτης μὴ ἀνεχόμενος νὰ ἰδιωτεύῃ πλέον εἰς τὴν γωνίαν τῆς ἐν Ὑδρᾷ οἰκίας του, διότι ὁ ἐνθερμος ἔρωσ τῆς ἀρχῆς ἀνάφας μίαν φορὰν εἰς τὴν καρδίαν του δὲν τὸν ἄφηνε νὰ ἡσυχάζῃ, ἐκίνει τότε πάντα λίθον, τὸ πᾶν ὑπέσχετο<sup>9</sup>, διὰ νὰ λάβῃ συνεργόν του τὸν Κολοκοτρώνη. Καὶ τότε, διὰ νὰ μὴν ἀπαντήσῃ δυσκολίας εἰς τὴν μετὰ τοῦ Κολοκοτρώνη ἔνωσιν, ἔκαμε νὰ φανῇ καὶ ὁ Μαυροκορδάτος ἀποβεβλημένος<sup>10</sup>. Ἐνῶ βλέπω τώρα ὅτι εἶναι ἔτοιμος νὰ τὸν εἰσάξῃ, ἤθελε τὸν εἰσάξῃ ἀφ' οὗ ἔμβει εἰς τὰ πράγματα.

Οὕτως ὁ Κολοκοτρώνης ἐπιμένων ἐφ' ἐνὸς μέρους, μὲ ἓνα ἱκανὸν ἀριθμὸν πληρεξουσίων Πελοποννησίων, Ῥοιμελιωτῶν, καὶ τινῶν Νησιωτῶν, ηἰξά-

---

<sup>7</sup> Ἐπιμέλεια - Εἰσαγωγή - Εὔρετήριον Τάσου Ἄθ. Γριτσοπούλου. (Φωτοτυπικὴ ἐπανάκδοσις) Ἀθήναι 1974, τ. Α' σ. 480, Μ.Οικονόμου, ὅπ. παρ., σ. 259 κ.ἐξ., Ν. Σπ η λ ι ἄ δ η ς, ὅπ. παρ., τ. Α' σ. 300, Τ. Ἄ. Γ ρ ι τ σ ὀ π ο υ λ ο ς, Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος, *Θεολογία*, ΚΘ' - ΛΑ' (1960) σ. 31.

<sup>7</sup>. Ὁ Κολοκοτρώνης εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δηλώσει τοὺς τόπους τῆς προτίμησής του, «...εἶναι τὸ Λενίδι, εἶναι τὸ Κρανίδι, εἶναι τὸ Καστρί, εἶναι καὶ ἡ Πιάδα, ἀπὸ τοὺς 4 τόπους ὅποιον θέλετε ἐκλέκετε». Τὰ νησιά τὰ εἶχε ἀποκλείσει. Θ. Κ ο λ ο κ ο τ ρ ὠ ν η ς, ὅπ. παρ., σ. 181, Μ. Ο ἰ κ ο ν ὀ μ ο υ, ὅπ. παρ., σ. 668.

<sup>8</sup>. Μεσολαβητικὸ ρόλο στὴν προσέγγιση Κολοκοτρώνη καὶ Κουντουριώτη ἔπαιξαν ὁ Ν. Πονηρόπουλος καὶ οἱ πρῶτοι πληρεξούσιοι ποὺ ἤθελαν τὸν Κουντουριώτη πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, βλ. Φ ω τ ἄ κ ο ς, ὅπ. παρ., σ. 362.

<sup>9</sup>. Εἶχε ὑποσχεθεῖ νὰ καταβάλῃ 25.000 τάλληρα γιὰ τὰ ἔξοδα τῆς Συνέλευσης καὶ τὴν ἐπικείμενη ἐκστρατεία τῶν Πελοποννησίων στὴν Ἀττικὴ, βλ. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 218, Φ ω τ ἄ κ ο ς, ὅπ. παρ., σ. 362.

<sup>10</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸν Σπηλιάδη, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 169-170, ὁ Μαυροκορδάτος παρακινῶσε τὸν Κουντουριώτη νὰ πάει στὴν Αἶγινα μὲ δόλωμα τὴν ἐπικύρωση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ποὺ ὁ τελευταῖος εἶχε ἀγοράσει μαζὶ μ' ὅσους εἶχαν συνεισφέρει γιὰ τὸ Μεσολόγγι. Ἡ ἐκποίηση τῶν γαιῶν εἶχε κατόπιν ἀκυρωθεῖ ἀπὸ τὴν Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου. Ἀπὸ τὸ περιβάλλον πάλι τοῦ Κουντουριώτη τὸν συμβούλευαν νὰ δεῖξει ψυχρότητα πρὸς τὸν Μαυροκορδάτο καὶ νὰ κρατᾷ μυστικὴ τὴν ἀλληλογραφία καὶ τίς σχέσεις του μ' αὐτὸν «διὰ νὰ ἀποσύρωμεν τοὺς φατριαστὰς τοῦ ἀθῶου Καποδίστρια ἀπὸ τὴν πλάνην... ὅτι οἱ πλανημένοι μὲ τὸν πρὸς αὐτοὺς ἀγνώριστον Καποδίστριαν εἶναι φίλοι τοῦ Κωλέετου καὶ θέλουν νὰ μὴν ἔμβῃ εἰς τὰ πράγματα ὁ Μαυροκορδάτος», ὅπως βλέπουμε σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γ. Σταύρου ἀπὸ Ἐρμιόνη, μὲ ἡμερομηνία 11 Ἰανουαρίου 1827, Ἀρχεῖα Λ. καὶ Γ. Κ ο υ ν τ ο υ ρ ι ὠ τ ο υ, τ. 8, (1827). Ἀθήναι 1967, σ. 41.

νετο καὶ ἐδυναμοῦτο· ἀπ' ἐτέρου μέρους ἐπιμένοντες οἱ ἐν Αἰγίνῃ ἀνευδότης, δὲν ἐδέχοντο οὔτε τὸν τρίτον τόπον. Ὁ δὲ Δελιγιάννης ἔμενεν εἰς Ναύπλιον, σκοπῶν νὰ ἀντιπολεμήσῃ τὴν μεγάλην αὐξήσιν τοῦ Ζαΐμη, καὶ νὰ ὠφεληθῇ εἰς τοῦτο ἀπὸ τὴν ψυχρότητα ἣτις ἐνυπῆρχε μεταξὺ Ζαΐμη καὶ Κολοκοτρώνη, καὶ διὰ νὰ ὑποτρέφῃ αὐτὴν, ἐκολάκευε καὶ τὸ ἐν μέρος καὶ τὸ ἄλλο, καὶ ἐπροσφέρετο καὶ εἰς τὰ δύο μέρη οἰκείος καὶ ἀχώριστος. Ἐπιθυμῶν ὁμως τὴν φιλιαν τοῦ Κολοκοτρώνη, ἣ ὁποία ἤθελε νὰ τοῦ χρησιμεύσει ἐν καιρῷ, ὡς ἐχρησίμευσε τοῦ Ζαΐμη ἐν Ἐπιδαύρῳ, καὶ προφυλαττόμενος ἀπὸ τὴν αὐξήσιν τοῦ Κουντουριώτη, ἤθελε ἢ ἠλπίζε νὰ κατορθώσῃ νὰ σύρῃ τὸν Κολοκοτρώνη εἰς τρίτον μέρος ὅπου νὰ ἰσχύῃ αὐτός. Ἄλλ' ἀργὰ ἠσθάνθη ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ τὸν ἀκούσῃ. Μὲ τοιαύτην πολιτικὴν ἐνεργούμενα τὰ πράγματα ἐβρώμισαν.

Τὸ μέρος τῆς Ἐρμιόνης ἐβάρυνε, καὶ οἱ πληρεξούσιοι ἀνέβησαν εἰς ἀριθμόν ἰκανὸν νὰ συγκροτήσῃ τὴν Συνέλευσιν. Οἱ ἐν Ἐρμιόνη δέχονται τοὺς νέους πληρεξουσίου ἐπιστηρίζοντες // τὴν κυριαρχίαν τοῦ λαοῦ· οἱ δ' ἐν Αἰγίνῃ ἐπιστηρίζονται εἰς τὴν παλαιὰν νομιμότητά των καὶ δὲν δέχονται νέους. Πῶς ἦτον λοιπὸν δυνατόν νὰ μὴν ὑπερισχύσουν οἱ ἐν Ἐρμιόνη! Τώρα δ' ἐσχάτως οἱ ἐν Αἰγίνῃ ἤθελαν ἔλθει ἐδῶ προθύμως, ἀλλ' ἐμποδίζονται φοβούμενοι τὴν αὐξήσιν τοῦ Κουντουριώτου. Καὶ λανθάνουν, ἢ ἐλανθάνθησαν ὅτι δὲν ἐδέχθησαν τὸν τρίτον τόπον ὅπου τοῖς ἐπροβλήθη ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη, ἀκόμη καὶ τώρα ἐσχάτως, καὶ τοῦτο πάσχουσιν ὄντες πολλὰ ὑποπτοι, καὶ ὑποθέτοντες τίς οἶδε ὁποίας συμφωνίας τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Κουντουριώτη. Ἐν τοσοῦτῳ ἢ ἐν Ἐρμιόνη Συνέλευσις ἐξακολουθεῖ τὰς ἐργασίας της, οἱ δὲ ἐν Αἰγίνῃ ἐπιμένον ζητοῦντες τρίτον τόπον, ἀλλὰ κατὰ θέλησιν<sup>11</sup>, καὶ ὑποστηρίζονται μεταχειριζόμενοι ἀφειδῶς τὰ ἔθνικὰ μέσα<sup>12</sup>.

Ὁ Νοταρᾶς διὰ νὰ σκεπασῇ τὰς ὁποίας ἔκαμεν εἰς τὴν Κόρινθον καταχρήσεις<sup>13</sup>, καὶ νὰ ἄρῃ ἀπὸ αὐτοὺς ὑπεράσπισιν συνεισφέρει τὸ πᾶν. Ὁ Μπέης

11. Μόλις μαθεύτηκε ἡ ἐπικείμενη ἐναρξὴ τῶν τακτικῶν ἐργασιῶν τῆς Συνέλευσης στὴν Ἐρμιόνη, οἱ πληρεξούσιοι ποῦ ἦταν στὴν Αἰγίνα ἔστειλαν ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ προτείνει τρίτο τόπο γιὰ τὴν κοινὴ σύγκληση. Ἀμετακίνητοι στὴν ἀπόφασή τους νὰ παραμείνουν ὅπου βρίσκονταν, οἱ συγκεντρωμένοι στὴν Ἐρμιόνη στίς 10 Φεβρουαρίου 1827 ἐξέλεξαν προεδρεῖο, τὴν ἐπομένη ὀρκίστηκαν καὶ ἄρχισαν τίς τακτικὰς συνεδριάσεις, βλ. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 200-201.

12. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν αὐξημένων δαπανῶν τοῦ Ὁ Ζαΐμης δημοπράτησε καὶ προκάλησε τίς προσόδους τῶν νησιῶν τοῦ 1827 ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1826. Τὰ χρήματα ποῦ εἰσέπραξε ἦταν λίγα, γιατί οἱ πρόσοδοι πουλήθησαν κυρίως στοὺς Ἐμμ. Ξένο καὶ Π.Δ. Δημητρακόπουλο κ.ἄ., ποῦ εἶχαν παλαιότερα δανείσει τὴν Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ ἐπαχθεῖς ὄρους, Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 162-164.

13. Κυρίως τὴν καταστροφὴ τοῦ Σοφικοῦ κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ἐμφύλιου πολέμου στὴν Κορινθία, ποῦ ἐπονομάστηκε «πόλεμος τῆς σταφίδας».

πάσχω· τὸ σπαρτιατικὸν ἐλάττωμα<sup>14</sup>, μένει ἀναπόδραστος. Καὶ οὕτως τὰ περιστατικὰ ἤνωσαν τώρα τοῦ Ζαΐμη, τοῦ Νοταρᾶ, τοῦ Λόντου, τοῦ Μπέη, τοῦ Δελιγιάννη καὶ ἄλλων τὰ ἀσυμβίβαστα συμφέροντα ὡς καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, καὶ τοῦ Κουντουριώτη. Καὶ τὰ πράγματα μένουσιν εἰς τὴν αὐτὴν στάσιν ἐνῶ αἱ Ἀθήναι κλονίζονται, καὶ θέλουσιν χαθῆ, ἂν ἡ ἀξιοῦτος τοῦ Καραϊσκάκη δὲν φθάσῃ νὰ τὰς σώσῃ. Ὁ ἀρχηγὸς οὗτος τρέχει στάδιον δόξης καὶ ἀπολαμβάνει αὐτὸ ὡς μονοπωλεῖον, ἐπειδὴ ὅλοι οἱ ἐπισημότεροι ὀπλαρχηγοὶ τῆς Ῥούμελης μὴ ἐποφέροντες αὐτοῦ τὴν Γεν. ἀρχηγίαν<sup>15</sup> ἀπεσύρθησαν καὶ ἔτρεξαν νὰ ἀπολαύσουν δικαιοῦματα ἴδια καὶ γενικὰ τῶν ἀποστειλάντων αὐτῶν, ἀπὸ τὰς Συνελεύσεις<sup>16</sup>. Τώρα ὁ Καραϊσκάκης πολιτεύεται μὲν καὶ τὰ δύο μέρη Ἐρμιόνης καὶ Αἰγίνης διὰ τὴν ἀδηλόγητα τοῦ μέλλοντος· ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ ἐν Αἰγίνῃ, λαβόντες τὴν ἀνάγκην του διὰ τὴν διχόνοιαν τοῦ ἐπρόσφεραν κάθε περιθάλψιν καὶ φιλίαν καὶ κολακείαν, καὶ ἤδη ἐκεῖθεν δέχεται τὰ ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, κλίνει περισσύτερον πρὸς τὴν Αἶγιναν<sup>17</sup>.

Τώρα ἐκστρατεύει καὶ ὁ Γενναῖος μὲ ἱκανοὺς καὶ καλοὺς Πελοποννησίσιους<sup>18</sup>· ὁ νέος οὗτος εἶναι φιλότιμος, καὶ μὲ ἕρωτα τῆς πολεμικῆς δόξης, καὶ

14. Εἶναι πιθανὸν μὲ τὴν φράση αὐτὴ νὰ ἀναφέρεται στὶς συνηθισμένες χρηματικὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Π. Μαυρομιχάλη. Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ προσεταιριστῆ τὸν Μπέη καὶ τὸν γιό του Γεώργιο, πού μέχρι πρὶν λίγο καιρὸ ἦταν σύμφωνος μὲ τοὺς πληρεξούσιους πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν Ἐρμιόνη, τοῦ παραχώρησε τὶς προσόδους τοῦ Ἄργου. Ἐξάλλου ὁ Ζαΐμης ἐπικύρωσε τοὺς λογαριασμοὺς πού τοῦ παρουσίασε ὁ Πετρόμπεης τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1826. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Π. Μαυρομιχάλης κι ὁ γιὸς του ὑποστήριζαν τὴν παράταξιν τῆς Αἰγίνας, Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 163-164.

15. Γιὰ τὴν ἐχθρικήν στάσιν τῶν Σουλιωτῶν πρὸς τὸν Καραϊσκάκη καὶ τὶς ἀντενέργειάς τους σ' ὅλο τὸ διάστημα ἀπὸ τότε πού αὐτὸς διορίστηκε Γενικὸς Ἄρχηγός μέχρι τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1827, ὅποτε μῆκαν κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὰς του βλ. Ν. Κ α σ ο μ ο ὕ λ η ς, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833. Εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, Ἀθήναι 1939-1942, τ. Β' σ. 374, 378-380, 402-405, 409-410, 420, 447, Δ. Αἰ ν ι ἄ ν, Ὁ Καραϊσκάκης ἢ τοῦ Καραϊσκάκη βιογραφία καὶ λεπτομερὴς ἐκθεσεὶς τῆς τελευταίας ἐκστρατείας αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν, ἔκδ. οἶκος Γ. Τσουκαλά, Ἀθήναι 1956, σ. 77-79, 84, 89-90, 102-103, 125, Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 149, 217.

16. Στὴ Συνέλευσιν φρόντισαν νὰ διοριστοῦν πληρεξούσιοι οἱ Κώστας Μπότσαρης, Κίτσιος Τζαβέλας, Νότης Μπότσαρης καὶ Ν. Ζέρβας, γιὰ νὰ μὴ ἀκολουθήσουν τοὺς ὑπόλοιπους Σουλιώτες, πού μετὰ ἀπὸ πολλοὺς διαταγμοὺς ἐξεστράτευσαν στὶς 11 Νοεμβρίου 1826 στὴ Δόμπραϊνα γιὰ νὰ συμπολεμήσουν μὲ τὸν Καραϊσκάκη. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ Σουλιῶτες ἀρχηγοὶ ἀπόφευγαν νὰ ἀναγνωρίσουν στὴν πράξιν τὸν Καραϊσκάκη σὰν Γενικὸ Ἄρχηγό, βλ. Ν. Κ α σ ο μ ο ὕ λ η ς, ὄπ. παρ., τ. Β' σ. 389, Δ. Αἰ ν ι ἄ ν, ὄπ. παρ., σ. 84.

17. Βλ. Ἀρχεῖον Γεωργίου Κ α ρ α ἰ σ κ ἄ κ η (1826-1827) ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τμήματος τοῦ Γεν. Ἐπιτελείου Ναυτικοῦ, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 63-71, ὅπου οἱ ὑπ' ἀρ. 46, 47, 48, 50, 51 ἐπιστολὲς τοῦ Ζαΐμη, πού φανεροῦν τὶς μεγάλας προσπάθειάς του γιὰ προσεταιρισμὸ τοῦ Καραϊσκάκη.

18. Ὁ Γενναῖος μ' ἓνα σῶμα 1480 ἀνδρῶν, τὸ γιὸ τοῦ Σισίνη, τοὺς Πετιμεζάδες

ἐλπίζεται καλὸν ἀπ' αὐτόν. Ὁ δὲ Κολιόπουλος ἔχων τὴν φημηλίαν του εἰς Μονεμβασίαν ἔλαβε σχέσεις μὲ τοὺς ἐκεῖ καὶ προσεκλήθη νὰ λάβῃ τὸ φρούριον ἀπὸ τοὺς κατέχοντας αὐτό· περιεπλέχθη εἰς τὸ νὰ δεχθῆ ἔμφυλον πόλεμον μὲ τοὺς Σπαρτιάτας, κἂν μὲ διαταγὰς τῆς ἐδῶ Συνελεύσεως, ἀλλὰ πρὸς ἀτιμίαν του<sup>19</sup>.

Αἱ κοινότητες τῶν Ναυτικῶν Νήσων ἐν γένει εἶναι σύμφωνοι μὲ τοῦτο τὸ μέρος, καὶ ἀπὸ τοὺς ἐν Αἰγίῃ ἐδικούς των ἀφῆρσαν τὴν πληρεξουσιότητα. Ὁ δὲ ἔνδοξος Μιαούλης διὰ νὰ μὴν ἐνδιατριβῇ καὶ κλιῖται εἰς τὸν βόρβορον τῆς διχονοίας ἀπεδέχθη ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Εὐροίππου<sup>20</sup>, καὶ οὔτε τὸν ἐσύμφερε νὰ πηγαίῃ πεισματικά ἐναντίον τῆς θελήσεως τοῦ πλείστου μέρους τῶν // συμπολιτῶν του καὶ νὰ ἐχθρεύεται μὲ αὐτούς. Ἴσως τώρα ὁ ἐρχομὸς τοῦ Λόρδου Κόχραν καὶ τοῦ Γενεράλ Church, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐπιρροήν, ὠφελήσει εἰς τὴν ἔνωσιν, καὶ τὴν εὐκολύνει ἐνεργουμένην καὶ ἀπὸ ἄλλους μεσίτας<sup>21</sup>. εἰ δὲ μὴ κἀνεὶς δὲν ἤμπορεῖ νὰ συμπεράνῃ τὸ μέλλον.

Τὸ πλέον λυπηρὸν θέλει εἶναι ἂν χάσωμεν τὰς Ἀθήνας, καὶ τοῦτο τὸ ὑποπιτεύω πολὺ, ἐπειδὴ τὸ στρατόπεδον τοῦ Καραϊσκάκη ὀλιγόστευσε διὰ τὰς ἀντερογείας καὶ διὰ τὴν ἀνοικονομίαν, καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Καρατάσιου δύο φοραῖς, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κολέττη ὁμοίως διὰ τὰς ἀντερογείας καὶ τὴν διχονοίαν, καὶ διότι δὲν βαδίζει μὲ εἰλικρινῆ σκοπὸν δὲν ἐπέτυχον<sup>22</sup>.

Ἄς εἶπω καὶ τινα ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀποκατάστασιν τῆς Συνελεύσεως ἢ καὶ τοῦ ἔθνους μας, τί δηλαδὴ φαντάζονται οἱ πλείστοι! Καθὼς οἱ τόμοι εἰς τοὺς Ἑβραίους τότε ἔγιναν δεκτοί, ὅταν τοὺς ἔδοσαν ὁ θεὸς εἰς τὸ

καὶ ἄλλους ὀπλαρχηγούς ἐφοσε στὸ Κερασίινι τῆς Ἀττικῆς στίς 15 Μαρτίου 1827, Ἰ. Κ ο λ ο κ ο τ ρ ῶ ν η ς, Ἀπομνημονεύματα, ἐκδ. οἶκος Γ. Τσουκαλά, Ἀθήναι 1955, σ. 158, 178.

19. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ φρούριο τῆς Μονεμβασίας βλ. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 247.

20. Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ προκήρυξε στίς 18 Φεβρουαρίου 1827 τὸν ἀποκλεισμό τῶν παραλίων τοῦ Ἐρετριακοῦ καὶ Μαλιακοῦ κόλπου καὶ γενικὰ ὅλης τῆς περιφέρειας τῆς Εὐβοίας, γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἐφοδιασμό τοῦ Κιουταχῆ. Ἡ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Χάιντεκ καὶ μετεῖχαν ὁ Μιαούλης μὲ τὴν «Ἑλλάδα», ὁ Ἄστιγξ μὲ τὴν «Καρτερία» καὶ ὁ Δ. Παπανικολῆς μὲ τὸν «Νέλσονα».

21. Μεσολαβητικὸ ρόλο γιὰ τὴ συνδιαλλαγὴ τῶν δύο παρατάξεων ἔπαιζε καὶ ὁ Χ. Ζαχαριάδης, σταλμένος εἰδικὰ γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, βλ. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 215, Φ ω τ ἄ κ ο ς, ὄπ. παρ., σ. 364. Ὁ Μ. Οἰκονόμου προφανῶς τὸ γνωρίζει ἀλλὰ ἀποφεύγει νὰ τὸ ἀναφέρει καθαρά.

22. Ἡ πρώτη ἐκστρατεία τοῦ Καρατάσιου καὶ τῶν Ὀλυμπίων μαζί μὲ τὸν Κωλέττη ἀπὸ τίς Β. Σποράδες στὴ Ρούμελη ἔγινε τὸν Νοέμβριον τοῦ 1826 καὶ ἡ δευτέρα στίς ἀρχὲς Φεβρουαρίου 1827. Καὶ οἱ δύο δὲν εἶχαν ἀποτέλεσμα. Ὁ Κωλέττης σύντομα ἀποσύρθηκε γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκλογή του σάν πληρεξούσιος τοῦ στρατοπέδου τοῦ Καραϊσκάκη καὶ οἱ Ὀλύμπιοι γύρισαν πάλι στίς Σποράδες, Μ. Ο ἰ κ ο ν ὄ μ ο υ, ὄπ. παρ., σ. 691-694, Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 150, 152, 196-197, κ.ἄ.

Σινά, καὶ τότε ἐδέχθησαν βασιλέα καὶ ὑπετάγησαν, ὅταν ὁ προφήτης Σαμουὴλ κατ' ἀποκάλυψιν τοὺς ἔδειξεν τὸν Σαούλ, οὕτω καὶ οἱ Ἕλληνες, τότε θὰ ἴσυχάσουν ὅταν ἴδωσιν ἔξωθεν τινὰς, ἂν μάλιστα φανῶσι χειροτονοῦμενοι ἀπὸ ἀνωτέραν τινα δύναμιν ἢ δυνάμεις, ὅμως μὲ τὴν διατήρησιν πάντοτε τῆς ἀνεξαρτησίας. Εἶναι μία φατρία, ἣτις φρονεῖ νὰ προσκαλεσθῇ ὁ Καποδίστριας, ἀλλ' ἐπειδὴ θεωρεῖται ὡς ἀντιβαῖνον εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς Ἀγγλίας μὲ τὴν ὁποῖαν ἀπεκτήσαμεν σχέσεις, οὔτε τολμᾷ νὰ τὸ ἐκφωνήσῃ κἀνεὶς. Τί τὰ περιστατικὰ θὰ ἐπιφέρουν, τί θὰ γεννήσῃ ἢ νύκτα, καὶ τί θέλει εὐγάλει ἢ αὐγὴ μένει νὰ τὸ ἰδῶμεν. Αἱ παροῦσαι ἡμέραι εἶναι τοιαῦται ὥστε ὅλοι προσμένοντες νὰ ἴδωσι τι ἢ ν' ἀκούσωσι ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον ἢ ἀπὸ Κωνσταντινούπολις ἐφησυχάζουσιν, καὶ ἐνεκρώθησαν αἱ φατρίαί.

Ἀφῆρων μερικὰ τὰ ὁποῖα γνωρίζω ὅτι δὲν Σᾶς λανθάνουσι, ἐπειδὴ μάλιστα κατήγησα ἀπεραντολόγος, παύω, παρακαλῶντας σας νὰ μὲ συγχωρήσετε ἂν δὲν γράφω μὲ γνώσεις βαθείας πολιτικῆς, εὐχαριστούμενοι εἰς ἐκεῖνο ὁποῦ κατὰ δυνάμιν μου σᾶς προσφέρω, καὶ ἂν σᾶς δίδει εὐχαρίστησιν, εἶμαι πρόθυμος νὰ ξαναγράψω, εἰς ὠφέλειαν τῆς πατρίδος πρὸς ὁδηγίαν καὶ εὐχαρίστησίν Σας· μένω δὲ

τῆς ἐξοχότητός σας  
τῆ 6 μαρτίου 1827 Ε.Π.

ὄλος ὄλων ἀφωσιωμένος

Ἐν Ἐρμιόνη

μιχαὴλ Οἰκονόμου

2

10346

Τὴν α' Μαΐου 1827. Ἐν Πόρῳ

Ἐξοχώτατοι κύριοι!

Ἐλάβον εὐχαρίστως τὴν ἀπὸ 12 τοῦ λήξαντος ἔξοχον ἐπιστολήν Σας, καὶ ἴδον τὴν τιμὴν καὶ ἀξίωσιν τὴν ὁποῖαν μοῦ κάμνετε ὡς πρὸς ἀνταπόκρισιν συνεχῆ, καθ' ἣν νὰ Σᾶς κοινοποιῶ τὰ ὅσα ἤθελαν διατρέχει περίεργα εἰς τὴν Πατρίδα, διὰ νὰ πορίζεστε ἐκ τούτων στοχασμοὺς ἐπωφελεῖς δι' αὐτήν. Καὶ ἰδοὺ προσφέρω τὸν ἑαυτὸν μου, νὰ ὑπηρετήσω προθύμως μὲν, τὸ κατὰ δύναμιν δέ, εἰς τὸν κοινωφελῆ τούτον σκοπὸν Σας, πεπεισμένος διὰ τὴν ἀρετὴν τῶν ἀξιοσεβάστων ὑποκειμένων Σας, καὶ χάριν τῆς μεσολαβήσεως τοῦ εἰλικρινοῦς φίλου μου Κ. Ζαχαριάδη. Ἀλλὰ κρίνω ἀναγκαῖον νὰ σᾶς ὁμολογήσω, κύριοι! ὅτι εἰς τὰ γραφόμενά μου δὲν θέλω δόσει ποτὲ καμμίαν ἄλλην ποιότητα, εἰμὲ ἐκείνην τῶν ἀληθινῶν φρονημάτων μου· ἐπειδὴ μὴ κινούμενος εἰς τὸ προκειμένον ἀπὸ ἴδιον τι τέλος ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἤθελα βιασθῆ νὰ Σᾶς ἀπατήσω, μόνον δὲ τὴν κοινωφέλειαν ἔχων σκοπὸν, δὲν ἤθελα ἀναγκασθῆ ποτὲ νὰ κρύψω ἢ διακόψω τὴν ἀλήθειαν, οὔτε θέλω γράφει συμπερασματικῶς. Καθό-



σὸν δὲ ἡ στάσις αὐτῆ τῶν πραγμάτων ἢ τοῦ καιροῦ, ἢ αἱ ἀτελεῖς ἰδέαι ἢ ἡ παντελῆς ἄγνοια διακόπτουν τι, κατὰ τοῦτο εἶμαι ἄξιος συγγνώμης.

Ἄλλ' εἶναι καιρὸς καὶ θέλω σπουδάσει νὰ εὐχαριστήσω τὴν περιέργειαν Σας μὲ τὴν ἀκριβῆ περιγραφὴν τῶν διατρεχόντων, ἂν εἶναι δυνατόν νὰ εὐχαριστῆ τὴν περιέργειαν, περιγραφὴν πραγμάτων λυπηρῶν, παρὰ κάθε ἄλλην φορᾶν, καθόσον αἱ μεγάλαι καὶ ἀξιοθρήνητοι δυστυχίαι τῆς πατρίδος καὶ συμφοραὶ ὑπερβαίνουν τὰς μικρὰς ἐπιτυχίας· καὶ αἱ βασιλεύουσαι καὶ μὴ καταπαύσασαι ἀκόμη διχόνοια καταπνίγουν τὰ μικρὰ καλὰ ὅπου ἤμπορεῖ νὰ νομίση τις ὅτι κατωρθώθησαν ἐν τῷ διαστήματι δύο μηνῶν.

Πρὶν τούτον τὸ ἔθνος ἦτον εἰς δύο δυνατὰ κόμματα τὰ ὁποῖα ἐφοβέριζον τὸν ὄλεθρόν του. Συνέλευσις ἐσυγκροτεῖτο εἰς τὴν Ἐρμιόνην, Συνέλευσις εἰς τὴν Αἴγιναν. Ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἐπεμψε τὸν Ῥίκαρδον Τζούρτζ, καὶ μὲ τὴν φρόνιμον μεσολάβησίν του ἐμετρίασε τὴν ἔχθραν. Ἐπεμψεν ἐπομένως τὸν λόρδον Κόχραν, καὶ τὴν κατέπαυσε, καὶ συνάψας τὰ διεστῶτα ἀπῆλλαξε τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ὅστις ἦτον ἀφενκτος, εἰς ὅποιανδήποτε κατὰστασιν καὶ ἂν ἠθέλαμεν εὐρεθῆ. Φιλοτιμία καὶ προθυμία καὶ πατριωτισμὸς πανταχόθεν, μάλιστα ἀπὸ τὸ μέρος τῶν κατὰ τὴν Ἐρμιόνην ἐσυντρέφονον τὴν ἔνωσιν, καὶ ὑπέσχοντο μυρία καλά. Ὁ Γενναῖος στρατολογεῖ φιλοτίμως ἐκ Πελοποννήσου, καὶ σπεύδει εἰς τὴν Ἀττικὴν. Ὁ Χρῶσανθος<sup>1</sup> καὶ τόσοι ἄλλοι Πελοποννήσιοι ἔπονται. Ὁ λόρδος Κόχραν διορίζεται Ἀ' στόλαρχος καὶ διευθυντῆς τοῦ κατὰ θάλασσαν πολέμου, ὁ Τζούρτζ καθ' ὁμοιότητα διορίζεται ἀρχιστρατῆγος καὶ διευθυντῆς τοῦ κατὰ ξηρᾶν. Ἡ δὲ πρὸς αὐτὴν ἀγάπη τῶν περισσοτέρων καὶ ἐπισημοτέρων ὀπλαρχηγῶν ἐνκόλυε τὰς δυσκολίας, προελθούσας ἀπὸ τὸ στρατόπεδον τῆς Ἀττικῆς διὰ τοῦ Κολέττη<sup>2</sup> πρόσωπον φέροντος τοῦ Καραϊσκάκη, καὶ ἀπὸ τὰς Ναυτικὰς Νήσους.

Οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες εὐθὺς ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν των εἰς τὴν Ἀττικὴν. Ὁ λόρδος κινεῖ περίπου τῶν χιλίων ναυτῶν<sup>3</sup> εἰς βοήθειαν τῶν Ἀθηῶν. Κρητὲς στρατολογοῦνται καὶ σπεύδουσιν ἐκεῖ<sup>4</sup>. Τὰ πάντα παρέχονται ἐν ἀφθονίᾳ, καὶ ὁ ἀνδραγαθητῆς ἀνταμείβεται πλουσίως. Ὁ Μαλιακὸς κόλπος ἀποκλείεται, καὶ αἱ τροφαὶ καὶ τὰ πολεμοφόδια τοῦ ἐχθροῦ φέρονται λεῖαι εἰς Πόρον<sup>5</sup>.

1. Ὁ Σισίνης.

2. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 222, Φωτᾶκος, ὄπ. παρ., σ. 382.

3. Τῆ δύναμις ἀποτελοῦσαν δέκα λόχοι ἀπὸ ἑκατὸ Ὑδραῖους ὁ καθένας μὲ δικούς τους λοχαγούς, ἀλλὰ διοικητὴ τὸν ἀνηπιὸ τοῦ Κόχραν Urquhart.

4. Οἱ Κρητικοὶ εἶχαν συναθροιστεῖ στὴ Νάξο μὲ σκοπὸ νὰ ἐκστρατεύσουν στὴ Λατῶ. Τὸ σῶμα τους, πού τὸ ἀποτελοῦσαν διακόσιοι περίπου ἄντρες, ἔφτασε στὴν Ἀττικὴ τὸν Ἀπρίλιον μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τῆς κυβέρνησης καὶ τοῦ Κόχραν, ὁ ὁποῖος ὑποσχόταν ὅτι θὰ τοὺς βοηθοῦσε κατόπιν στὴν ἐκστρατεία τους στὴν Κρήτη, Κ. Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ἰ δ η ς, Ἀπομνημονεύματα τοῦ περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος πολέμου τῶν Κρητῶν, Ἀθηναί 1859, σ. 372-373.

5. Ὁ ἀποκλεισμὸς πραγματοποιήθηκε ἀπὸ δύο σπετσιώτικα πλοῖα, στὰ ὁποῖα προσ-

Τὸ πρῶτον κίνημα τοιούτον ἀξιωμαχόν στρατοπέδον ἦτον, παίζοντες νὰ κυριεύσουν πολλὰ ταμπούρια ἐχθρικά<sup>6</sup>, νὰ κληρονομήσουν τοὺς ἐχθροὺς ὡς πρόβατα, εἶτα νὰ κυριεύσουν τὸ Μοναστήρι<sup>7</sup>, νὰ καθαρίσουν τὸν Πειραιᾶ καὶ τὸν Φαληρέα, καὶ νὰ περιορίσουν τοὺς ἐχθροὺς πέραξ τῆς πόλεως. Ὡστε κἀνεὶς δὲν ἀμφέβαλλε τὴν σωτηρίαν τῶν Ἀθηνῶν, καθεὶς ἐπερίμενε τὴν ὅσον οὕτω διάλυσι τῆς Κιονταχῆ. Μάλιστα ὅστις ἤξευρεν τὸ σχέδιον, τὸ ὁποῖον μυστικὰ ὠργανίζετο διὰ νὰ ἔμβουν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τρεῖς χιλιάδες στρατιῶται αἰφνης, οὔτινες ἀλλάξαντες τὴν φρουρὰν καὶ λαμβάνοντες γυναικόπεδα καὶ ἀσθενεῖς καὶ πληγωμένους νὰ ἐξέλθουν, ἐκεῖνος ἐνόμιζε βεβαιοτέραν τὴν ἐπιτυχίαν<sup>8</sup>. Τέως οἱ στρατιῶται εἶναι ἐμφυχωμένοι ἀπὸ τὴν νίκην, καὶ ἐνθερμοὶ, καὶ δὲν ἄρχισαν ἀκόμη νὰ κρονοῦν νὰ παραλύουν καὶ νὰ λειποτακτοῦν κατὰ τὸ ἦθος των. Οἱ δύο ἀρχηγοὶ παρακινοῦν νὰ βαλθῇ ὅσον τάχος εἰς ἐνέργειαν τὸ σχέδιον καὶ νὰ μὴ δώσουν καιρὸν, μὴ τυχόν φθᾶσι ὁ Ἰμπρατῆς, ἢ μὴ γνωσθῇ εἰς τὸν ἐχθρόν, ἢ μὴ ἀποκατασταθῇ δυσκολότερον ἀπὸ τίς οἶδεν ὁποίας περιστάσεις! Ὁ Γεν. Ἀρχηγὸς Καραϊσκάκης δὲν συγκατανεύει, ἀνα-

τέθηκαν καὶ δύο ὑδραῖκα· στίς 8 Ἀπριλίου ἔφτασε καὶ ὁ Ἄστιγξ μετὰ τὴν «Καρτερίαν». Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα αἰχμαλωτίσαν ὀκτώ φορτηγὰ τοῦ ἐχθροῦ ποῦ μετέφεραν ἐφόδια στὸν Κιονταχὴ καὶ τὰ δόγησαν στὸν Πόρο.

6. Βλ. Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, ἐν Ἀθήναις 1907. Ἐπιμέλεια Ἰωάννου Βλαχογιάννη, τόμος Β' Ἀπομνημονεύματα, σ. 232-233, Ν. Σπηλιᾶδης, ὅπ. παρ., τ. Γ σ. 281, κ.ἀ.

7. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνα δὲν κυριεύθηκε, ἀλλὰ παραδόθηκε μετὰ συνθήκην ἀπὸ τοὺς Ἀρβανίτες ποῦ τὸ φρουροῦσαν. Ἡ ἐξοδὸς τοὺς ἐγίνετο στίς 16 Ἀπριλίου 1827, ἀλλὰ κατέληξε ἐν τῇ σφαγῇ τῶν περισσοτέρων ὕστερα ἀπὸ παρασπονδία τῶν Ἑλλήνων, πβλ. ὅσα γράφει ἐν τῷ πρῶτῳ τοῦ γράμματος ὁ Θ. Φαρμακίδης. Οἱ προσπάθειες τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν νὰ ἐμποδίσουν τὸ κακὸ ὑπῆρξαν μάταιες. Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ποῦ περιγράφουν τὸ γεγονός βλ. Th. Gordon, History of the Greek Revolution, London - Edinburgh, 1844, τ. II σ. 389-392, Ν. Σπηλιᾶδης, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 282-284, Ν. Κασομούλης, ὅπ. παρ., τ. Β' σ. 485-492.

8. Τὸ σχέδιον τῆς ἀντικατάστασης τῆς παλαιᾶς φρουρᾶς τῆς Ἀκρόπολης ἦταν ἰδέα τοῦ Γ. Ψύλλου. Ὁ ἴδιος γράφει (Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου, Ἀθήναις 1974, σ. 137-138) ὅτι ὑπέβαλε ὑπόμνημα εἰς τὴν κυβέρνησιν, μετὰ ἀπὸ προτροπὴν τοῦ Τρικοῦπη, μετὰ τὴν πρότασιν αὐτῆ. Ὁ Καραϊσκάκης, στὸν ὅποιο μεταβιβάστηκε τὸ ὑπόμνημα, ὕμνωσε ἐναντίον του καὶ τὸ σχέδιον παραμερίστηκε, ἀφοῦ ἐξᾴλλου ἐκεῖνος, ὅπως φαίνεται, ἀπέβλεπε ἐν τῇ ἄρσῃ τοῦ ἀδιεξόδου ποῦ εἶχε δημιουργήσει ἡ πολιορκία καὶ ὄχι σὲ νέα παράτασίν του. Μολοντοῦτο οἱ μνεῖες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σχεδίου ἀλλαγῆς τῆς φρουρᾶς καὶ ἐξόδου τῶν γυναικοπαίδων εἶναι συχνῆς καὶ τὸ σχέδιον ἄλλοτε ἀποδίδεται στὸν Κόχραν (Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ. 725, Th. Gordon, ὅπ. παρ., II σ. 392), καὶ ἄλλοτε στὸν Τσῶρτς (Ν. Σπηλιᾶδης, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 286). Μόνον ὁ Δ. Σουρμελής (Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήναις 1853, σ. 215) ἀποδίδει τὴν ἰδέαν στὸν Καραϊσκάκη, ἀλλὰ καθὼς φαίνεται, κάνει λάθος, ἐπειδὴ παίρνει τίς πληροφορίες του, ὅπως καὶ σ' ἄλλες περιπτώσεις, ἀπὸ τὴν Γενικὴ Ἐφημερίδα, ἀρ. φύλ. 44/4 Μαΐου 1827, ὅπου δὲν ἀναφέρεται μετὰ σαφήνεια, τίνας ἦταν τὸ σχέδιον.

βάλλων αὐτὸ μὲ μυρίας δυσκολίας, κατὰ τὸ ἑλληνικὸν καὶ κατὰ τὸ ἴδιον τοῦ ἥθους<sup>9</sup>, καὶ παρέρχονται ἐξ ἡμέραι. Τὴν ἐβδόμην τί ἀκολουθεῖ; εἰς μικρὸν καὶ ἀσήμαντον ἀκροβολισμὸν φονεύεται ὁ Καραϊσκάκης, πληγόνεται ὁ Νικήτας, καὶ παραμικρὸν ἤθελαν χαθῆ καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Οἱ φίλοι τοῦ Καραϊσκάκη λυποῦνται. Ὁ τόπος του // μένει κενός, καὶ πολλοὶ ἄρχισαν νὰ τὸν ὑποβλέπουν καὶ νὰ τὸν ἐπιθυμοῦν. Ἐκ τούτου γεννᾶται ἡ ζηλοτυπία καὶ ὁ φθόνος. Οἱ Ἕλληνες κρονοῦν, παραλύουν, καὶ ἡ προτέρα τῶν θεομοτίας ἐσβέσθη. Πολλοὶ ἄρχισαν νὰ ἐπιθυμοῦν τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐπιστροφὴν καὶ προφασίζονται παντοιοτρόπως, καὶ ζητοῦν χρήματα.

Ἐν τούτοις ὁ Ὁμέρ Πασᾶς φθάνει ἐξ Εὐρίππου μὲ τρεῖς χιλιάδας ἀξίους εἰς βοήθειαν τοῦ Κιουταχῆ<sup>10</sup>, καὶ ἐμψυχόνουν ὅλον τὸ στρατόπεδόν του. Οἱ δύο ἄρχηγοὶ λυποῦνται ὅτι παρέρχεται ὁ καιρὸς, καὶ αἱ δυσκολαὶ ἀξάνουν διὸ βιάζον τοὺς ὀπλαρχηγούς νὰ κινήσουν τὸ σχέδιον. Οὗτοι δὲ καὶ ἐδῶ ἀποδείχνουν τὴν κατάστασίν των καὶ ἔδωκαν αἰτίαν νὰ προγνωρίσῃ κανεὶς ὅτι δὲν θὰ ἐπιτύχει· διότι ἔστειλαν πρεσβείαν εἰς τοὺς ἀρχηγούς νὰ προτείνῃ ἀναβολὴν. Ἐκεῖνοι δὲν τὴν ἐδέχθησαν, διὸ τὸ σχέδιον βάλλεται εἰς ἐνεργεῖαν καὶ οἱ στρατιῶται ἐμβαρκαρόνται, δὲν συμφωνοῦν ὅμως εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας του· διότι οἱ ἀρχηγοὶ εἶναι γνώμης, ἅμα γίνεῖ τὴν νύκτα ἡ ἀπόβασις πλησίον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, εἰθὺς νὰ διευθυνθοῦν οἱ ἀποβάντες εἰς αὐτὴν καὶ νὰ μὴ χάσουν καιρὸν. Ἄλλ' οὗτοι ἐπροτίμησαν τὸ ὅποῖον ὁ Καραϊσκάκης εἶχε δώσει σχέδιον, καὶ ἅμα ἀποβάντες ἠθέλησαν νὰ κάμουν ὀχυρώματα (ταμπούρια) καθ' ὁδόν. Ἄλλ' ἕως νὰ ἔμβουν εἰς τὰ πλοῖα καὶ ἕως νὰ ἐξέλθουν οἱ Ἕλληνες ἀτακτοί, ἕως νὰ εὐρῆ καθεὶς τὸν σύντροφόν του, ἕως νὰ ἐκλέξουν τὰς θέσεις τὴν νύκτα μάλιστα καὶ ἕως νὰ συμφωνήσουν ποῖαν νὰ λάβῃ ἕκαστος, ἕως νὰ ρίψῃ τὴν μούρη του ὁ καθεὶς νὰ πάρῃ πέτραν καὶ νὰ φτιάσουν ταμπούρι, ἔχασαν ὅλον τὸν χρήσιμον καιρὸν, ἐπροχώρησαν μ' ὅλον τοῦτο ὡσεὶ βολὴν κανονίου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν. Ἄλλ' ἔδωσαν καιρὸν εἰς τὸν ἐχθρὸν, καὶ ἐσύνταξε τὰς δυνάμεις του, μάλιστα τὸ ἱππικόν, καὶ ἐπέπεσε εἰς αὐτούς καὶ τοὺς κατέστρεψε. Καὶ πρῶτα ἀπωλέσθησαν οἱ Σουλιωταὶ ὅλοι καθόλου, συναπολέσαντες πλείστους τῶν ἐχθρῶν· ὁμοίως καὶ οἱ τακτικοὶ τῶν δὲ λοιπῶν οἱ πλείστοι

9. Ἀργότερα ὁ Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ.728, ἀλλάξε γνώμη: «Ὁ δὲ Καραϊσκάκης σκεπτόμενος θετικώτερον τὸ δι' ὅλον τῆς ἐκτελέσεως τῆς τοιαύτης γνώμης καὶ τοὺς ἐνδεχομένους κινδύνους, πάλιν ἠναντιοῦτο ἐπὶ λόγῳ ὅτι τὸ ἐν ὑπομονῇ καὶ σκέψει καλῶς γενόμενον εἶναι ἀσφαλέστερον καὶ αἰρετώτερον».

10. Σύμφωνα μὲ τὸν Gordon, ὅπ. παρ., II σ. 393, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς τοῦ Φαβιέρου βγήκε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν μὲ γράμματα καὶ τὴν πληροφορία ὅτι 500 ἄνδρες τοῦ τακτικοῦ πεζικοῦ τοῦ σουλτάνου εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Χαλκίδα καὶ εἶχαν συνενωθεῖ μὲ τὸν Κιουταχῆ. Βλ. ἐπίσης τὴν Γενικὴ Ἐφημερίδα, ἀρ. φύλ. 44/4 Μαΐου 1827: «Δὲν εἶναι ἀμφιβολία ὅτι τὴν παραμονὴν τῆς μάχης ὁ Κιουταχῆς ἔλαβε πολυάριθμον βοήθειαν ἐξ Εὐρίπου καὶ Ζητουνίου καὶ ὅτι καὶ ὁ Καρυστινὸς Ὁμέρ-πασᾶς εὐρέθη εἰς αὐτὴν τὴν μάχην».

διεσώθησαν. Ἐκεῖ ἐχάθησαν ἐκ τῶν ἡμετέρων περίπου τῶν 600<sup>11</sup>. ἐχάθησαν δὲ καὶ ὄπλαρχηγοὶ ὁ Λάμπρος Βεῖκος, ὁ Ἰω. Νοταρᾶς, ὁ Δ. Καλλέργης, ὁ Χ. Ἰγγλέσης, ὁ Ζέρβας, ὁ Δράκος, ὁ Γ. Ντζαβέλας καὶ ἄλλοι, ἐξ ὧν ἀδεῖται ὅτι τινὲς ζῶσι<sup>12</sup>.

Ἐνῶ δὲ ἐγίνοντο ταῦτα, τάχα τὸ ἐν Πειραιεῖ Γεν. στρατόπεδον ἐκινήθη νὰ κάμῃ ἀντιπερισπασμὸν τοῦ ἐχθροῦ ὡς ἦτον ἡ συμφωνία; Ἐκείνην τὴν στιγμήν ἐβασίλευσεν ἡ ἀναρχία! τότε ἐγεννήθησαν ὄλαι αἱ προφάσεις! ὥστε δὲν ἐκινήθησαν παντελῶς. Μάλιστα δὲ εἰς τοιαύτην διάθεσιν εὐρισκόμενοι, ἔπειτα, ἀφοῦ ἐπληροφορήθησαν τὴν δυστυχίαν τῶν ἀποβάντων ἐκυριεύθησαν ἀπὸ λύπην, ἀπὸ πανικὸν φόβον, ἀπὸ ἀπελπισίαν καὶ οὕτως ἐβάλλθησαν εἰς ἐνέργειαν τὰ αἰσθημάτων των. Δὲν ἦτον τάξις νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ, εὐθὺς ἐλειποτάκθησαν, παραίτησαν ὄλας τὰς θέσεις, ταμπούρια, τζατήρια, κανόνια, καὶ φεύγουν πρὸς τὸν Φαληρέα ἀναίτιως<sup>13</sup>. Χίλιοι Τοῦρκοι ἦλθον κατὰ πολλῶν χιλιάδων καὶ ἐπίασαν τὰ ταμπούρια των καὶ ἐκυρίευσαν τὰ στρατόπεδά των. Μόλις τὴν αἴριον ἐμψυχωθέντες τοὺς ἐδίωξαν ἀπὸ τὰ περισσότερα ταμπούρια καὶ τὰ ἀπέκτησαν πάλιν ὁμοῦ καὶ τὸ Μοναστήρι, καὶ τώρα τὸ κρατοῦν· ἀλλ' ὁ ἀριθμὸς των ἔκτοτε ὀλιγόστευσεν, καὶ ἂν δὲν ἤθελε τοὺς ἐμποδίσουν διὰ τῆς βίας, ἤθελαν διαλυθῆ ὄλοι. Τώρα ὁ Ἀρχιστρατῆγος ὀχυρόνει τὸν Πειραιᾶ, διὰ νὰ τὸν ἀποκαταστήσῃ φρούριον, τὸ ὁποῖον ὡς παρᾶλιον, θέλει γίνεαι ἀπροσμάχητον<sup>14</sup>. Μετὰ δέκα ἡμέρας τελειώνει, καὶ ἀφοῦ ἀφήσει εἰς αὐτὸ δύο ἡμισὺν ἢ τρεῖς χιλιάδας στρατὸν, θέλει μεταβῆ εἰς Μέγαρα, διὰ νὰ συγκροτήσῃ ἐκεῖ Γεν. Στρατόπεδον<sup>15</sup>.

Περὶ δὲ τῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἡμετέρων ἡ τύχη των εἶναι ἀκόμη ἀδηλος, σχεδὸν ὅμως ἀπελπισμένη. Ἐπέμφθησαν ἔξωθεν εἰς αὐτοὺς γράμματα, καὶ οἱ ἀπεσταλμένοι εἰσῆλθον, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν ἀκόμη εἶδησιν ὀπίσω διὰ νὰ ἡμ-

11. Οἱ πηγὲς δύνουν ποικίλους ἀριθμοὺς ἀπὸ 500 ἄνδρες (Δ. Αἰ ν ι ἄ ν, ὄπ. παρ., σ 140) μέχρι 1500 «κατὰ τοὺς χαμηλοτέρους ὑπολογισμοὺς» (Th. G o r d o n, ὄπ. παρ., II σ. 397). Κι ὁ ἴδιος ὁ Μ. Οἰ κ ο ν ὄ μ ο υ, ὄπ. παρ., σ. 730, ὑπολογίζει σὲ περισσότερους ἀπὸ 1.500 νεκροὺς τίς ἀπώλειες.

12. Ὁ Δ. Καλλέργης, πού εἶχε πληγωθεῖ καὶ συλληφθεῖ αἰχμάλωτος, ἀπελευθερώθηκε λίγο ἀργότερα μετὰ τὴν καταβολὴ ὑψηλῶν λύτρων. Αἰχμάλωτος εἶχε ἐπίσης συλληφθεῖ καὶ ὁ Γ. Δράκος πού ἐκτελέστηκε ἀργότερα ὑπούλα, ἢ κατ' ἄλλους αὐτοκτόνησε, κατὰ τὴ μεταφορὰ του στὴν Χαλκίδα.

13. Βλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ Ν. Κ α σ σ ο μ ο ὕ λ η ς, ὄπ. παρ., τ. Β' σ. 534-565.

14. Ὁ Τσώρτς εἶχε βάλει ἐργάτες νὰ σκάψουν ὄρυγμα ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνα μέχρι τὸ Φάληρο, ὥστε, ἂν ἐπεφτε ἡ Ἀκρόπολις, νὰ εἶχαν οἱ Ἕλληνες στὴν ἐξουσία τους τὸ Φάληρο καὶ τὸν Πειραιᾶ. «Καὶ δὲν ἐβλεπε ὅτι δὲν ἐπειθάρχουν πλέον εἰς αὐτόν, ἀφ' οὗ εἶδον μάλιστα ὅτι ἤθελε νὰ τοὺς διοικῆ ἐκ τῆς Γολέτας», Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 297.

15. Τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ἡ ἀποσύνθεσι τοῦ στρατοπέδου ὀδήγησε στὴν τελικὴ ἀποχώρησι τῶν ἀνδρῶν στίς 16-17 Μαΐου 1827.

πορῶμεν νὰ ἡξεύρωμεν τί σκοποῦν νὰ κάμουν. Ἄλλως τὰ πράγματα τῆς Ῥούμελης ἐπήγαιναν καὶ πηγαίνουν καλὰ ὅπως οὖν· δὲν ἡξεύρω ἂν αἱ παρούσαι δυστυχίαι αἰτιαθῶσι τι!

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν διὰ ξηρᾶς πολεμικῶν κινήματων. Περὶ δὲ τῶν κατὰ θάλασσαν, ὁ Α΄ στόλαρχος λόρδος Κόχραν, μέχρι μὲν τούτου εἶχεν εἰς τὰς Ἀθήνας προσηλωμένην τὴν προσοχὴν του, καὶ ἐδαπάνησεν ἀδρῶς, ἴσως τὴν ἐγλότωνε. Καὶ ἐνῶ εἶχε διατάξει, καὶ ἠτοιμάζοντο εἰς ὅλους τοὺς λιμένας τὰ πλοῖα, ὁ ἴδιος ἐν τοςούτῳ ἐπιστατοῦσε προσωπικῶς εἰς τὴν μοῖραν τὴν κατὰ τὸν Πειραιᾶ διορισμένην νὰ συνδράμη τὰ σχέδια τῶν στεριανῶν. Ἀφοῦ δὲ πλέον ἶδε τὴν ἔκβασιν αὐτῶν ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του, ἦλθεν ἐδῶ καὶ θέλει ἐπιχειρήσει νὰ βάλῃ εἰς ἐνέργειαν τὰ κατὰ θάλασσαν σχέδιά του. Καὶ ἄχρι τοῦδε εὐρίσκεται ἐνταῦθα, ἐνῶ ὁ ἐχθρικός στόλος, συγκείμενος ἀπὸ 32 κομ[μάτια,] 2 δελῖνια, 13 φεργάτας καὶ τὰ λοιπὰ κορβέτας καὶ μικρά, διέβη διὰ Θερμιῶν καὶ κατέβη πρὸς τὴν Σούδαν, φέρων ὡς ἄδεται καὶ ἐξ ἧ καὶ πλείστας χιλιάδας τακτικούς. Καὶ ἠμπορούσαμεν νὰ ἐλπίσωμεν μεγάλα // πράγματα ἀπὸ τὸν λόρδον, ἀλλὰ κακοὶ δαίμονες ὁ τῆς διχονοίας καὶ τῆς ἀντενεργείας, καὶ αἱ Ἐρινύες τῆς φιλοχρηματίας, ἀναβάλλον τὰ σχέδια τοῦ λόρδου, ὅστις διὰ τοὺς Νησιῶτας εἶναι τὸ μῆλον τῆς ἔριδος. Φθοιοῦν οἱ Πεντζιότες διότι οἱ Ὑδραῖοι εἶναι οἰκειότεροι πρὸς αὐτόν. Φθονεῖ ἡ φατρία ἢ περὶ τὸν Κωντοουριώτην τὴν τοῦ Τομπάζη καὶ λοιπῶν ὡς πλησιασμένην εἰς αὐτόν. Ἡ δὲ φοβεῖται ἐκείνην μὴ γίνῃ οἰκειότερα, καὶ προσλάβει εἰς ἑαυτὴν ὅλην τὴν δύναμιν. Ὅ,τι γίνεται εἰς τὴν μίαν δυσσαρεστεῖ τὴν ἑτέραν. Ταῦτα γενοῦν τὰς προφάσεις καὶ ἐπειδὴ τώρα ὁ Λόρδος δὲν ἔχει ἐπὶ χεῖρας χρήματα, χρήματα ζητοῦν αὐτοὶ καὶ δυσκολεύουν τὴν ἔκπλευσιν τοῦ στόλου. Εἰς μάτην αἱ ὑποσχέσεις αὐτοῦ ὅτι εἰς 15 ἡμέρας θὰ τοῦ προφθάσουν χρήματα καὶ θέλει τοὺς πληρώσει. Χθὲς ἀναφανδὸν ἔκαμαν πανιὰ δεκαπέντε Πετζιότικα πλοῖα νὰ φύγουν ἔνεκεν τούτου, καὶ τὸ περισσότερον διὰ νὰ ἀναγκάσουν τὸ ἔθνος ἂν ἔχη τινα πόρον νὰ παρηγορήσῃ γενικῶς τὰς ἀνάγκας τοῦ πολέμου, νὰ τὸν παραχωρήσῃ εἰς αὐτούς. Ἡ Συνέλευσις ἐπρομήθευσεν 30 χιλιάδας τάλληρα εἰς τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος, καὶ οὕτως ἀνεχώρησε σήμερον ὁ λόρδος δι' ἐκεῖ νὰ τὰ οἰκονομήσῃ, καὶ οὕτω νὰ διενκολύνῃ τὴν ἔκπλευσιν.

Τοιαῦτα δὲ καὶ τὰ κατὰ θάλασσαν. Ὁ δὲ κατὰ τὴν Πελοπόννησον πόλεμος εἶναι διόλου παρημελημένος καὶ ἔνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, διότι χωρὶς τούτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συγκροτηθῇ στρατόπεδον, μάλιστα ἀπόντος τοῦ Κολοκοτρώνη ὅστις μόνος δύναται νὰ συστήσῃ Πελοποννησιακὸν στρατόπεδον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ διατρέβοντος εἰς τὴν Συνέλευσιν εἰσέτι.

Ἡ δὲ Συνέλευσις ἀφοῦ μετὰ τὴν εἰρημένην μεσολάβησιν ἐξαιρέτως τοῦ λόρδου καὶ σύναψιν τῶν διεστώτων, συνεκροτήθη εἰς Δαμαλᾶ. Ἡ ἀντάμωσις τῶν πληρεξουσίων ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἄλλαξε τὰς σχέσεις ἐκάστου. Ὁ

Τζουρτζῆ ἐμεσολάβησε νὰ διαλάβῃ τὸν Κολοκοτρώνη καὶ Ζαΐμην, καὶ τοῦτο ἐστάθη εὐκόλον· ἡ διαλλαγὴ των ὅμως ἐπροξένησε ἀμφιβολίας καὶ δυσασκεσίας, καὶ κατέστησε τοὺς ἐτέρους δυσκόλους. Ἄλλ' ὅμως οἱ δημοκρατικώτεροι σκοποὶ ἔλαβον βαρῦτητα καὶ ὁρμὴν, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐμποδισθῇ ἡ πρόοδος των, οἱ δὲ ἀριστοκρατικώτεροι δὲν εὐδοκίμοῦν<sup>16</sup>.

Καὶ καθὼς εἰς τὸ προλαβόν μου Σᾶς ἔλεγα, ἦτον ἐπόμενον διὰ τὴν ἀντιζηλίαν νὰ προστρέξῃ τὸ ἔθνος ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐκλέξῃ Κυβερνήτην, διότι ἐντὸς αὐτῆς ἦσαν πλειότεροι, ισότιμοι, οἵτινες ἐπρέσβενον τοῦτο διὰ τὸν ἑαυτὸν τους· καὶ τὸν ἕνα οἱ λοιποὶ ἐνοῦμενοι δὲν ἤθελαν ἀφήσει ποτὲ νὰ τὸ κερδίσῃ, καὶ αἱ περὶ τούτου ἐριδες ἤμποροῦσαν νὰ προξενήσουν καὶ τὸν ὄλεθρον τοῦ ἔθνους. Διὰ τοῦτο, διὰ τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἀξίας καὶ τῶν ἰδεῶν, καὶ δι' ἄλλους πολλοὺς λόγους ἐπροβλήθη ὁ Κ. Ἰω. Καποδίστριας. Ὅλοι ἔβλεπον τὴν ἀνάγκην, καὶ ὅτι δὲν ἦτον δυνατὸν νὰ ἐμποδισθῇ, ἀλλ' ὅμως οἱ πληρεξούσιοι τῶν Ναυτικῶν Νήσων, καὶ οἱ ἄριστοι τῶν Πελοποννησίων καὶ τινες ἄλλοι λόγῳ μὲν ἀνεφασκον, ἔργῳ δὲ ἀντενήργησαν ὅσον τοῖς ἐστάθη δυνατὸν<sup>17</sup>. Ἡ μεγαλύτερα πρόφασίς των ἦτον ν' ἀναβληθῇ τὸ πρᾶγμα, ἕως νὰ συμβουλευθῶμεν καὶ ἄλλους. Ἠρωτήθη ὁ λόρδος καὶ ὁ Τζουρτζῆ, καὶ εὐηρεστήθησαν μεγάλως καὶ ἐπήνεσαν τὴν ἐκλογὴν. Εἶτα ἦλθε καὶ ὁ Κομμοδόρος Ἀμιλτον, πρὸς τὸν ὁποῖον ὑπῆγεν ὁ Κολοκοτρώνης ἐπὶ τούτῳ νὰ λάβῃ τὴν συμβουλὴν του. Ὁ δὲ εἶπεν «μὰ ἐκεῖνος εἶναι εἰς τὴν δούλευσιν τῆς Ῥωσσίας, εἶναι Ῥώσσοι». Ὁ Κολοκοτρώνης ἐπέφερε, «οὐ μόνον ἀλλὰ καὶ Ἰώνιος καὶ Ἀγγλος· πρὸ δὲ πάντων Ἑλληὶν! μ' ὄλον τοῦτο δὲν τὸν θέλομεν... Ἄς μᾶς δώσῃ ἡ Ἀγγλία ἕνα». Ὁ δὲ, «δὲν ἠμπορεῖ». («Ἄς μᾶς δοθῇ κἂν ἐκ τῆς Γαλλίας, ἢ Ῥωσσίας, ἢ Γερμανίας κ.τ.λ. κ.τ.λ. κ.τ.λ.»). Ὁ δὲ, «δὲν ἠμπορεῖ». «Λοιπὸν, κἂν τὸ ἴδιον τῆς τέκνον δὲν ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ λάβῃ ἡ Ἑλλάς;». Ὁ δὲ ἐπήνεσε, καὶ ἀναστὰς ἐπεφώνησε: «καλὰ νὰ κάμουν οἱ Ἕλληνας νὰ σωθοῦν, καὶ ὅτι θελήσουν ἄς κάμουν, κἂν εἰς δὲν θέλει τοὺς ἐμποδίσαι». Ὁ Κολοκοτρώνης ἐπρόσθεσεν ὅτι ἡ Ἑλλάς διὰ τοῦτο ἐνεπίστευσεν εἰς Ἀγγλους τὰς δυνάμεις τῆς καὶ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, διὰ νὰ μὴ μὲν ὑποψία<sup>18</sup>.

Αἱ τοιαῦται συμβουλαὶ τῶν εἰρημένων εὐκόλοναν τὸ πρᾶγμα, καὶ διεσκέδασαν τὰς ῥαδιουργίας, καὶ τὸ πρᾶγμα ἀπεφασίσθη, εἶθε δὲ νὰ ἔχη καὶ καλὴν ἐκβασιν, τὴν ὁποῖαν οἱ λαοὶ ὅλοι περιμένον νὰ ἴδον ἀνυπομόνως καὶ μὲ πόθον. Ἐπροσπάθησαν ἔπειτα οἱ αὐτοὶ ἄνω εἰρημένοι ἄριστοι νὰ λάβουν τὴν ἀντικυβερνητικὴν θέσιν, καὶ μάλιστα ὁ κύριος Κουντουριώτης, ἀλλὰ τοῦτο ἐστάθη ἀδύνατον, καὶ ἀπαράδεκτον, καὶ διὰ τὴν ἀντιζηλίαν, καὶ διὰ τὴν ὑποψίαν,

16. Πρβλ. Μ. Οἰκονόμου, ὅπ. παρ., σ. 716.

17. Βλ. Ν. Σπηλιιάδης, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 226-228, καὶ Θ. Κολοκοτρώνης, ὅπ. παρ., σ. 185-188.

18. Πρβλ. Θ. Κολοκοτρώνης, ὅπ. παρ., σ. 186-188.

μήπως λαβὼν τὴν θέσιν ταύτην ἀντενεργήσει εἰς τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυβερνήτου. Εἶχε δὲ καὶ δυσαρεστημένους τοὺς πληρεξουσίους, διότι δὲν εἶχε κάμει προτοῦ εἰς τόσας δεινὰς περιστάσεις χρηματικὴν τινα καταβολὴν ἀξίαν τῶν ἐλπίδων των καὶ τοῦ ὑποκειμένου του. Ἐφάνη δὲ ὅτι εἶχε σκοπὸν καὶ ἤθελε καταβάλλει ὄχι ὅμως ἐπειδὴ εἶναι πλούσιος καὶ ἔχει, ἀλλὰ ἀφοῦ τοῦ ὑπέσχεοντο τὴν ἀρχήν. Μὰ οὔτε οὔτοι τοῦ ὑπεσχέθησαν, οὔτε ἐκεῖνος κατέβαλε, οὔτε ἀρχὴ τῷ ἐδόθη. Τὸ λοιπὸν, ἐχόλιασε, καὶ ἀφοῦ δὲν ὑπερίσχυσαν αἱ ἀντενέργειαι ἐτραβίχθη εἰς τὰ ἴδια ἔκτοτε, καὶ ἰδιωτεύει. Δι' αὐτὸ τοῦτο ἔγιναν πολλαὶ ἀντενέργειαι καὶ εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ νὰ συστηθῇ ἐθνικὸς στόλος<sup>19</sup>. Ἐπειτα δὲ ἀφοῦ διωρίσθη ἡ ἀντικυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ διὰ ψήφου<sup>20</sup>, ἐτραβίχθησαν καὶ οἱ λοιποὶ πληρεξούσιοι τῶν Ναυτικῶν Νήσων. Ἐπροσπάθησαν νὰ σύρουν μεθ' ἑαυτῶν καὶ τοὺς Αἰγαιοπελαγίτας, καὶ νὰ διαλύσουν τὴν Συνέλευσιν, καθὼς καὶ ἀνεχώρησαν ὀλίγιστοι οἱ σχετικοὶ των· οἱ δὲ λοιποὶ ἐπιμένον νὰ τῆς δώσουν // τὸ εὐκταῖον τέλος.

Ἐγεννήθη εἴτα ἀντιζηλία διὰ τὴν προεδρίαν τοῦ Βουλευτικοῦ, καὶ δι' αὐτὴν ἐρίζουσιν οἱ ἄριστοι τῆς Πελοποννήσου, καὶ εἶναι εἰς διάθεσιν καὶ τώρα νὰ σχίσουν τὸ ἔθνος, ἀλλὰ βλέπουν τὸ ἀδύνατον, καὶ ὅτι θὰ μείνουν ἰδιῶται, καὶ κύριος οἶδε. Διὰ τοῦτο ἐπεθύμησαν ὅτι μετὰ 4 ἢ 5 μῆνας ἂν δὲν ἔλθῃ ὁ Κυβερνήτης νὰ γίνῃ Συνέλευσις (εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ὅλοι σύμφωνοι, διὰ νὰ σκεφθοῦν περὶ τῆς μελλούσης τύχης τῆς Κυβερνήσεως), καὶ πάλιν ἂν ἔλθῃ, νὰ γίνῃ ὁμοίως, διὰ νὰ συντάξουν τότε πολίτευμα, τὸ δὲ κύριον, διὰ νὰ ὠφεληθοῦν τότε νὰ ἔμβουν πάλιν εἰς τὰ πράγματα, καὶ νὰ μὴ μένουν ἰδιῶται. Τὸ ἔθνος βλέπον πόσα κακὰ προξενοῦνται διὰ τὰς ῥαδιοουργίας ἕως νὰ κατορθωθῇ νὰ γίνῃ Συνέλευσις ἐθνικὴ, ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς παρούσης, δὲν θέλουν, οὔτε τὴν στοχάζονται ἀναγκαίαν, ἀφοῦ ὁ Κυβερνήτης ἔλθει. Ὅσον διὰ πολίτευμα, ἀπεφασίσθη καὶ παρετάθη ὁ καιρὸς τῆς ἐνεστώσης Συνελεύσεως 15 ἡμέρας καὶ ἐτελειώθη.

Ἀφοῦ δὲν ἐπέτυχαν εἰς τὴν γνώμην των οἱ εἰρημένοι, οἱ κύριοι δηλ. Ζαΐμης, καὶ οἱ συμφωνοῦντες αὐτῷ, κατοικοῦντες ἐν Πόρῳ ἐπροσπάθησαν νὰ διαλύσουν τὴν Συνέλευσιν διὰ ῥαδιοουργίας· καὶ μάλιστα διαλύοντες πρότερον τοὺς Αἰγαιοπελαγίτας, οἵτινες ἔπονται αὐτοῖς· ἐστάθη καὶ τοῦτο ἀδύνατον. Τώρα δὲν θέλουν νὰ ὑπογράψουν τὸ πολίτευμα, καὶ σπρώχνουν τὰ πράγματα εἰς ταραχὴν. Αἱ ραδιοουργίαι αὗται ἠνάγκασαν τὸν Κολοκοτρόνη διὰ νὰ παρα-

19. Ἡ Συνέλευσις μετὰ ἀπὸ πρότασιν τοῦ Κωλέττη ψήφισε γιὰ τὴ σύστασιν ἐθνικοῦ στόλου. Ἐπειδὴ προβλεπόταν ὅτι θὰ τὸν συγκροτήσει ὁ Κυβερνήτης καὶ θὰ τὸν κινεῖ χωρὶς νὰ ἔχει ἐξάρτησιν ἀπὸ τοὺς καραβοκύρηδες, ὑπῆρξε μεγάλη ἀντίδρασις ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους τῶν ναυτικῶν νησιῶν, πού ἀντιλαμβάνονταν ὅτι ἔτσι ἔχχαναν τὴ δύναμή τους, βλ. Ν. Σ π η λ ι á δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 237.

20. Τὴν Ἀντικυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν ὁ Γεωργάκης Μαυρομυχάλης, ὁ Γιαννούλης Νάκου καὶ ὁ Γιάννης Μαρκῆς Μιλαίτης.

μένη εἰς τὴν Συνέλευσιν διὰ νὰ μὴ διαλυθῆ, διότι ἡ ἀναχώρησίς του ἤθελε ἐδokolώνει τὴν διάλυσίν της. Καὶ διὰ τοῦτο στρατόπεδον εἰς τὴν Πελοπόννησον δὲν εἶναι, καὶ ὁ Ἰμπραίμης τὴν λεηλατεῖ καὶ αἰχμαλωτίζει ἀπαρεμποδίστως. Ὁ Κολοκοτρώνης τώρα ἐπιστηρίζας τὰς ἐλπίδας του εἰς τὸν λόρδον Κόχραν, εἰς τὸν Τζούρτζ, καὶ εἰς τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυβερνήτου, ἀπεκατέστη Δημοκρατικώτερος, καὶ ὀλιγώτερον φροντίζει περὶ τῶν ἀρίστων· μόνον δὲ τὸν Γέρο Πετρόμπεη σεβάζεται καὶ προσέχει. Διὰ τοῦτο ἐστοχάσθη καὶ διὰ τὴν προεδρίαν τοῦ Βουλευτικοῦ νὰ καταφύγῃ ἐκτὸς τῆς ἐπικρατείας. Τὸ ἐνεργεῖ καὶ δὲν ἤξεύρω ἂν θὰ δυνηθῆ νὰ τὸ κατορθώσῃ<sup>21</sup>. Τὸ νομίζω ὅμως δύσκολον διὰ τὰς πολλὰς ἀντενεργείας ὡς καὶ διὰ ἀντικυβερνητήν.

Ἐν τοσούτῳ ὁ Δελιγιάννης ἀπέτυχεν εἰς ὅλα τὰ σχέδιά του, ὥστε ὁ Κολιόπουλος καὶ Γενναῖος ὑπερισχύον τὴν Καρύτταν, καὶ οἱ παραστάτες αὐτῆς ἠλλάχθησαν μὲ δυσαρέσκειαν τοῦ Δελιγιάννη, καὶ ἐκλέχθησαν νέοι κατὰ θέλησιν αὐτῶν. Ὁ Κολιόπουλος ἀφ' οὗ ἐστάθη ἀτυχῆς κατὰ τὴν Μορνεβασίαν μὲ ἐντροπήν του, ἀνεχώρησεν ἤδη ἀπ' ἐδῶ διὰ τὰ μεσαιτέρα τῆς Πελοποννήσου κατὰ διαταγὴν τοῦ Κολοκοτρώνη, διὰ νὰ προετοιμάσῃ δὴθεν τὴν ἐκστρατείαν.

Ἰδοῦ, κύριοι! ἡ κατάστασις πολεμικῶς καὶ πολιτικῶς τῆς πατρίδος, καταγεγραμμένη λεπτομερῶς καὶ εἰλικρινῶς καθὼς ἐγὼ στοχάζομαι καὶ φρονῶ καὶ γνωρίζω τὰ πράγματα, ἐξ ὧν συνάγει τις περισσότερον τὰ λυπηρὰ παρὰ τὰ καλὰ, ὡς εἶπον κατ' ἀρχάς.

Ἄν μοῦ συγχορεῖται νὰ ἐπιφέρω καὶ τὴν κρίσιν μου ὡς πρὸς ταῦτα, ἰδοῦ τί στοχάζομαι. Ἄν διὰ τῆς συνεργείας τῶν νῦν ἐνδόξων καὶ ἐμπειρῶν ἀρχηγῶν μας, καὶ τῆς συνδρομῆς τῶν φιλελλήνων συστηθῆ τακτικὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα φαίνεται μοι ἀναγκαῖα μία ποσότης τακτικοῦ, εἰ δυνατὸν ἔξωθεν φερμένον, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ζύμη, —ἐτι δὲ διὰ νὰ κατορθωθῆ ἐνκόλως τοῦτο, ἂν εὐρεθοῦν μέσα χρηματικά, —καὶ πρὸς τούτοις ἂν δυναμωθῆ ἀκόμη ἡ Ναυτικὴ τοῦ λόρδου δύναμις μὲ ὀλίγα ἀκόμη πολεμικὰ πλοῖα καὶ ἀτμοκίνητα, τότε δύναται τὰ πράγματα νὰ προοδεύσουν ἄριστα, εἰ δὲ μὴ, μόνη ἡ ἀχρηματία τὰ ἀνατρέπει ὅλα, διότι ἀπεδείχθη ὅτι τὰ χρήματα κάμνουν τὸν πόλεμον.

Ἐξωτερικὴν τινὰ εἶδησιν πρὸ καιροῦ δὲν ἐλάβομεν, τουλάχιστον ἐγὼ ἀγνοῶ. Ἄδονται τινὰ πλὴν ἀπιθανολόγητα. Πρὸ ἐνὸς μηνὸς εἶχεν ὁ Κ. Ἀμιλτον ἐπιστολὴν τοῦ πρέσβους Κάννινγ, δι' ἧς ἐφανέρωνεν ὅτι ὁ Σουλτάνος ποτὲ

21. Τὸ γράμμα γράφθηκε τέσσαρις μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τοῦ προέδρου τοῦ Βουλευτικοῦ, ποῦ ἔγινε στίς 4 Μαΐου 1827, ἀλλὰ ἡ πληροφορία ὅτι ὑπῆρχε σκέψη νὰ ἀναζητηθῆ ὁ πρόεδρος ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐπιβεβαιώνεται πουθενά ἀπὸ τὸν Θ. Κολοκοτρώνη, οὔτε ἡ ἀθόρμητη ἐνέργεια τοῦ τελευταίου, νὰ ὑποδείξει τὸν Νικόλαο Ρενιέρη γιὰ τὴν θέσιν αὐτῆ, στηρίζει μιὰ τέτοια ἰδέα, πρβλ. Θ. Κολοκοτρώνης, ὅπ. παρ., σ. 189, Φωτάκος, ὅπ. παρ., σ. 393.



μὲν ἀλλάζοντας τὸν θεῖξ ἐφέντη ἀναιτίως, ποτὲ δὲ μὲ ἄλλας προφάσεις, ἀναβάλλει τὴν ἀπόκρισιν εἰς τὰ προβλήματα τῶν<sup>22</sup>.

Ἡ ἀντικοβερνητικὴ ἐπιτροπὴ, ἣτις δὲν εἶναι εἰ μὴ ἐν ἀπλοῦν σχεδὸν φροντιστήριον, δηλαδὴ μὲ πολλὰ περιορισμένην ἐξουσίαν, μένει ἐδώ, ἕως νὰ διαλυθῇ ἢ Συνέλευσις, ἣτις θέλει διαλυθῇ ἐντὸς τῆς ἐβδομάδος, καὶ νὰ συγκροτηθῇ τὸ Βουλευτικόν, καὶ τότε ἴσως μεταβῇ ἀλλαχοῦ. Διὰ τὸ Ναύπλιον σκοποῦν, ἀλλὰ δὲν ἐμβαίνουν ἀκόμη, ἐνόσω ὁ Γρίβας κατακρατεῖ τὸ φρούριον καὶ πράττει τὰ μύρια κακά. Περὶ καθαρισμοῦ τῶν φρουρίων, τὰ ὁποῖα ὅλα κατέχονται ἀπὸ ὁμοίους σχεδὸν δυνάστας καὶ κακούργους, ἔγινεν ἀπόφασις, ἀλλὰ δὲν εὐρέθη ὁ τρόπος εἰσεῖτι, οὔτε γίνεται τι χωρὶς χρημάτων.

Παύω διότι κατήντησα πέραν τοῦ μέτρου ἀπεραντολόγος, καὶ δὲν τὸ ἔκαμα εἰ μὴ διὰ νὰ εὐχαριστήσω τὴν περιεργειάν Σας, διότι ἐνόμισα ἀναγκαῖον νὰ μὴ Σᾶς λανθάνῃ τίποτε τῶν ὅσα εἶπα. Διὰ τοῦτο παρακαλῶ νὰ μοῦ συγχωρήσετε, καθὼς καὶ ἂν δὲν ἤμπορῶ νὰ ἐκπληρῶ τὸ ἔργον τοῦτο κατὰ τὴν ἐσχίμην μου καὶ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν Σας. Μένω μὲ σέβας.

τῆς ἐξοχώτητός Σας

δοῦλος καὶ προθύμος ὄλος

μιχαλάκης Οἰκονόμου

### 3

10345

*Εὐγενέστατοι Κύριοι!*

Ἴσως μ' ἐγκαλέσατε ὡς ἀμελεῖ, ἴσως μ' ἐκατηγορήσατε ὡς ἀπολίτενον· διότι, ἐν ᾧ μὲ ἠξιώσατε γραμμάτων Σας, δὲν ἠξιώθην νὰ ἀποκριθῶ εἰς αὐτά. Γνωρίζω ὅτι, ὅσα καὶ ὅτι φέρω εἰς ἀθώωσίν μου, δὲν θέλουν φανῆ ἱκανά, ἂν δὲν μὲ ἀθώωσητε Σεῖς, ἐξ εὐγενῶν φρονημάτων καὶ αἰσθημάτων κινούμενοι εἰς τοῦτο μᾶλλον ἢ εἰς τοὺς ὁποίους ἤθελα φέρει λόγους ἐπιστηρίζομαι, καὶ ἐλπίζω ὅτι θέλω ἀθωωθῆ.

Ἐχω, Κύριοι, ἔργον, τὸ ὁποῖον μοῦ στερεῖ, κατὰ δυστυχίαν, ὄλον τὸν καιρὸν διότι εἶμαι μόνος, καὶ ἐγὼ γράφω, ἀντιγράφω, διορθῶν, καὶ πέμπω τὰς ἐφημερίδας· καὶ οὕτως εὐρίσκομαι εἰς παντοτινὸν ἀγῶνα. Ἄλλ' ὁ ἀηδέστατος οὗτος ἀγὼν ἤθελε γίνεσθαι ὀπωσοῦν ὑποφερότος, ἂν δὲν ἐμιγνέτο καὶ μὲ πολλὰ λυπηρά, μερικὰ καὶ κοινά. Καὶ πιστεύσατέ μοι, Κύριοι, ὅτι πολλάκις διὰ τὴν κατέχουσαν τὴν ψυχὴν μου λύπην λησμονῶ καὶ τὸν ἴδιον ἑαυτόν μου. Ἄν τὰ κοινὰ πράγματα ἦσαν καλῆτερα, ἂν οἱ Ἕλληνες ἀπεφάσιζαν νὰ γενῶσιν ἄνθρωποι, ἂν ἔβλεπα σημεῖα ἀρετῆς καὶ πατριωτισμοῦ, καὶ τὰ μεγαλῆτερα μερικὰ κακὰ δὲν ἤθελαν μὲ λυπεῖ. Ἄλλ' αὐτὰ εἶναι τοιαῦτα, ὥστε δὲν

22. Βλ. καὶ Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 191.

ἢμπορεῖ ὁ ὄπωποσῶν εὐαίσθητος πολίτης νὰ μὴ λυπῆται, νὰ μὴ μελαγχολᾷ. Αἱ φατρίαι καὶ διχόνοιαί θέλουσι ὑπάρχει καὶ ἀπ' οὗ πλέον δὲν ὑπάρχει Ἑλλάς, καὶ προτιήτερα θέλει ἐξέλθει ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ σώματος ἢ τὰ πάθη ἐξ αὐτῆς. Πῶς νὰ μὴ λυπῆται λοιπὸν ὁ εὐαίσθητος ἄνθρωπος; Δι' αὐτὰ τὰ κακὰ παρημελήθη ἡ σωτηρία τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἤδη ἔγινεν ἀδύνατος· λέγω ἀδύνατος· διότι ἀκούσατε τί κακὸν μᾶς συνέβη κατ' αὐτάς, καὶ ἐκ τούτου συμπεράνατε ἂν εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ σωθῇ ἡ ἀκρόπολις.

Κατὰ τι ἀπροσδόκητον ἐντύχημα ἠρώθησαν τὰ δύο στρατόπεδα, τὸ εἰς τὸ δεξιόν, καὶ τὸ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ Πειραιῶς, ἢ τὸ εἰς τὸν Φαληρέα καὶ τὸ εἰς Κερασίιν<sup>1</sup>. Ἀπ' οὗ τοῦτο κατωρθώθη, ἐκόπη ἡ κοινωμία τοῦ ἐχθροῦ πρὸς τοὺς ὀλίγους ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος Τούρκους. Οὗτοι, μὴ δυνάμενοι πλέον ν' ἀντισταθῶσι, ἐζήτησαν ἐλευθέραν ἔξοδον, καὶ αἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν νὰ γενῇ τὸ ζήτημα· ἀλλ' οἱ στρατιῶται παρεσπόνδησαν, καὶ ἐφόνευσαν τοὺς Τούρκους<sup>2</sup>. Μετὰ τινὰς ἡμέρας<sup>3</sup> ἀνοίχθη πόλεμος παρὰ διαταγὴν ὁ Καραϊσκάκης ἔδραμε νὰ τὸν παύσῃ· ἀλλὰ, κακῇ τύχῃ, ἔπασσεν αὐτὸς ἀπὸ τοῦ νὰ ζῆ. Τοῦτο ἐπροξένησεν ἄκραν δειλίαν εἰς τὸ στράτευμα. Μ' ὄλον τοῦτο ὁ ἀρχιστράτηγος, καὶ οἱ λοιποὶ ἀρχηγοί, καὶ ὁ πρῶτος στόλαρχος, // ἠθέλησαν τὴν δευτέραν ἡμέραν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καραϊσκάκη νὰ βάλωσι εἰς πρᾶξιν σχέδιον, τὸ ὁποῖον ἐγένετο καὶ ἐνεκρίθη πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Τὸ σχέδιον ἦτον, νὰ γενῇ ἀπόβασις ἰκανοῦ στρατεύματος εἰς τὰς ἄλυσκας, κάτωθεν τοῦ Φαλήρου, καὶ τὸ ἀποβὰν στράτευμα νὰ προχωρήσῃ διὰ νυκτὸς πρὸς τὰς Ἀθήνας, καὶ ἐκ συμφώνου οἱ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως καὶ οἱ ἐκτὸς νὰ κυριεύσωσι τὴν πόλιν. Ἡ ἀπόβασις ἔγινεν, ἀλλ' ἔγινε τοιαύτη, ὁποία ἦτον καλῆτερον νὰ μὴ ἐγίνετο. Διὰ τὴν ἀταξίαν καὶ ἀπειθειαν καὶ ἀνοησίαν ἐξημερώθησαν ἀποβαίνοντες οἱ ἡμέτεροι, ἢ μᾶλλον ἦτον μία ὥρα τῆς ἡμέρας καθ' ἡμᾶς, καὶ μόλις ἔλαβε τέλος ἡ ἀπόβασις<sup>4</sup>. Μ' ὄλον τοῦτο ὁ ἐχθρὸς δὲν ἐνόησε. Τὸ στράτευμα ἐκίνησε πρὸς τὰς Ἀθήνας, ἀλλ' ἀντὶ νὰ πράξῃ κατὰ τὸ σχέδιον, εἴτε διὰ δειλίαν εἴτε δι' ἄλλην αἰτίαν δὲν ἐπροχώρησε, καὶ ἠθέλησε νὰ ὀχυρωθῇ εἰς διάφορα κομμάτια ὄχι μακρὰν τῆς ἀκροπόλεως. Μόλις ἄρχισαν νὰ ὀχυρώνονται οἱ ἐδικοί μας, καὶ ἰδοὺ παρουσιάζεται ἔμπρο-

1. Τὰ δύο στρατόπεδα ἐνώθησαν στίς 13 Ἀπριλίου 1827 μετὰ ἀπὸ συνδυασμένη ἐπίθεση ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα.

2. Βλ. τὴν περιγραφὴν τοῦ γεγονότος καὶ στὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα, ἀρ. φύλ. 41/19 Ἀπριλίου 1827, ὅπου δημοσιεύεται καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Τσώρτζι στὴν Ἀντικυβερνητικὴ Ἐπιτροπὴ.

3. Στίς 22 Ἀπριλίου.

4. Πρβλ. Ν. Κασομούλης, ὅπ. παρ., τ. Β' σ. 516-517, Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, τ. Β' Ἀπομνημονεύματα, σ. 238, Χ. Βυζάντιος, Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν, ἐκδ. οἶκος Γ. Τσουκαλά, Ἀθήναι 1956, σ. 199.

σθέν των ὁ ἐχθρὸς πανστρατιᾷ, ἔχων καὶ ἕως 2.000 ἵππικόν<sup>5</sup>. ὤρμησεν ἀμέσως τὸ ἵππικὸν εἰς τὰ τρία πρῶτα ταμπούρια, τῶν Σουλιωτῶν, τοῦ τακτικοῦ καὶ τῶν Ἀθηναίων, καὶ τῶν Κρητῶν καὶ ἐπειδὴ ἦσαν ἀτελείωτα καὶ ἀδύνατα δὲν ἠμπόρεσαν ν' ἀνθέξωσιν. Ὅθεν συνεπλάκησαν οἱ ἐχθροὶ καὶ οἱ ἡμέτεροι, καὶ ἐσφάζοντο ἀνηλεῶς. Οἱ εἰς τὰ ἄλλα ταμπούρια ἐδικοὶ μας βλέποντες τὸ κακὸν ἐκεῖνο, ἀντὶ νὰ δρᾶμωσιν εἰς βοήθειαν, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν πρὸς τὴν θάλασσαν, καὶ ὅσοι αὐτῶν κατεφθάνοντο παρὰ τῶν ἵππέων ἐσφάζοντο. Ὁλη ἢ τραγικὴ αὕτη σκητὴ διήρκεσεν ἡμίσειαν σχεδὸν ὥραν, καὶ ὅμως ἐστερήθημεν τόσων ἀνδρείων ἀδελφῶν, στρατιωτῶν καὶ ἀρχηγῶν, ὅσων οὐδέποτε ἄλλοτε. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' αὐτὴν τὴν ὀλεθρίαν στιγμὴν ἀπολεσθέντων ἀναβαίνει εἰς χιλίους καὶ ἐπέκεινα. Κλαίμεν τὸν Λάμπρον Βεῖκον, Γ. Δράκον, Ἀθ. Τούσσιαν, Νοῦτσον, Γ. Τζαβέλα κ.λ. Σουλιώτας, τὸν Δ. Καλλέργην<sup>6</sup> ἀρχηγὸν τῶν Κρητῶν, τὸν Χ. Ἰγγλέσην ἀρχηγὸν τοῦ τακτικοῦ, καὶ τὸν Ἰ. Νοταρᾶ. Ἐκ τοῦ σώματος τῶν Σουλιωτῶν καὶ τοῦ τακτικοῦ μόλις ἐγλύτωσαν 50 ἢ 60 ἄνθρωποι. Ἐν ᾧ δὲ ἐκεῖνοι ἐσφάζοντο καὶ ἔσφαζον, οἱ ἐν τῷ Πειραιεῖ ἔμεναν ἀπλοῖ θεαταί, ἐν ᾧ κατὰ τὸ σχέδιον ἔπρεπε νὰ ῥιφθῶσιν εἰς τὸν ἐχθρόν, καὶ νὰ τὸν περισπάσωσιν<sup>7</sup>. Αὐτὸ τὸ δυστύχημα ἐξόρην εἰς πανικὸν φόβον ὅλον τὸ λοιπὸν στράτευμα, καὶ ἤθελεν εἰς τὴν στιγμὴν νὰ φύγῃ ἐκεῖθεν ὅλον, ὡς καὶ ἔφυγαν ἀμέσως ὅσοι Πελοποννήσιοι ἦσαν ἐκεῖ· ἀλλὰ κατὰ τι φοβερζόμενοι, κατὰ τι ἐλπίζόμενοι διὰ τῶν χρημάτων μόλις ἔμειναν εἰς τὸν Πειραιᾶ, καὶ ἄρχισαν ὀπωσοῦν νὰ συνέρχονται ἐκ τοῦ φόβου· ἀλλὰ κίνημα // νὰ κάμωσι πλέον ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον. Ὁ ἐχθρὸς ἄρχισε νὰ κανονοβολῇ περισσότερον τὴν ἀκρόπολιν, καὶ νὰ τὴν στενοχωρῇ. Ἐκ τούτων συμπεραίνετε ἂν εἶναι πλέον δυνατόν νὰ σωθῇ ἡ ἀκρόπολις, ἐν ᾧ μάλιστα ἡ φρουρὰ καὶ πάσχει πολλὰς ἐλλείψεις, καὶ ἐδειλάσεν ἔτι μᾶλλον διὰ τὸ ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν τῆς γεγονόσ μεγά δυστύχημα. Ἡ κατὰ θάλασσαν εὐπραγία ἠμπορεῖ ἴσως νὰ βοηθήσῃ καὶ τὴν ξηρὰν ἀλλὰ καὶ εἰς τοῦτο μέχρι τοῦδε ἀπαντῶνται δυσκολαὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν χρημάτων, καὶ οἱ ναῦται μας χωρὶς

5. Ὁ ἀριθμὸς ποῦ δίνεται φαίνεται μεγάλος, ὁ Χ. Βυζάντιος, ὄπ. παρ., σ. 201, γράφει γιὰ 3.000 πεζοὺς καὶ 600 ἵππεις καὶ ὁ Σπ. Τρικοπίης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν Λονδίῳ 1853-57, τ. Δ' σ. 155, γιὰ 2.000 καὶ 600 ἀντίστοιχα.

6. Φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε γίνει ἀκόμη γνωστὴ ἡ αἰχμαλωσία τοῦ Δ. Καλλέργη.

7. Στὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα, ἀρ. φύλ. 44/4 Μαΐου 1827, ἡ «ἀκινήσια» τοῦ στρατοῦ ἀποδίδεται στὴν ἀθυμία ποῦ εἶχε προκαλέσει ὁ θάνατος τοῦ Καραϊσκάκη «ἄλλως τε ὁ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐπικεφαλῆς τῶν στρατευμάτων τούτων στρατηγὸς Κίτσος Τζαβέλας... δὲν ἤθελε μείνῃ εἰς ἀκινήσιαν ἐὰν δὲν ἐμποδίζετο ἀπὸ εὐλογον καὶ ἰσχυρὰν αἰτίαν». Μὲ ἀσστηρότητα ὁ Ν. Κασομούλης, ὄπ. παρ., τ. Β' σ. 518-519, 532, καταδικάζει τὴν ἀδράνεια τῶν στρατευμάτων τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἀποδίδει σ' αὐτὴ τὴν μεγαλύτερη εὐθύνη γιὰ τὴν καταστροφὴν, χωρὶς νὰ βρῖσκει δικαιολογίες γιὰ τὸ γεγονός. Τὴν κατάπληξή τους γιὰ τὴν στάση αὐτὴ ἐκφράζουν ἐπίσης ὁ Σπ. Τρικοπίης, ὄπ. παρ., τ. Δ' σ. 158, καὶ ὁ Th. Gordon, ὄπ. παρ., II σ. 396,

πληρωμῆς δὲν ἐσυνείθισαν νὰ ὑπηρετῶσιν<sup>8</sup>. Ἄλλ' ὡς πολλάκις διὰ θαυμάτων ἐσώθη ἢ ταλαίπωρος Ἑλλάς, οὕτως ἴσως καὶ τώρα διὰ τινος θαύματος ἤμπορεῖ νὰ σωθῆ, καὶ ἄς ἐλπίζωμεν εἰς τὴν θεῖαν βοήθειαν, καὶ εἰς τὴν δυνατὴν προστασίαν τῶν εἰς οἶκτον πρὸς ἡμᾶς κινήθენტων κραταιῶν βασιλέων τῆς Εὐρώπης.

Ἡ δὲ συνέλευσις ἀκόμη ἐξακολουθεῖ τὰ ἔργα της· ἀλλὰ κατ' αὐτὰς τελιώνει καὶ αὐτή, καὶ ἀρκετὰ ἐξετάθη.

Ὁ Κύριος Ζαχαριάδης εἰς Αἴγιναν ἀκόμη μ' εἶπεν ὀνόματά τινα τῶν καλῶν ὁμογενῶν, οἵτινες προφθάνουσι τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως καὶ πατρίδος μὲ ὄλα τὰ ἐπιτήδεια· ἀλλὰ κατὰ συμβουλήν τινων δὲν ἐκρίθη εὐλογον νὰ κωρηθῶσιν, ἐν ᾧ, κατὰ δυστυχίαν, καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα αὐτὴν εὐρίσκονται τοιαῦτα ἀνθρωπόμορφα τέρατα· πλὴν μαθάνων ὅτι οἱ ἐκ Ζακύνθου προμηθεύονται τοῦ Ἱμπραχίμη<sup>9</sup> δὲν παύουσι καὶ τὴν σήμερον ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νὰ πέμπωσι τὰ ἀναγκαῖα εἰς τοὺς ἐρημωτάς τῆς Ἡλίδος, θέλω τοὺς θεατρῖσει.

Εἰς τὴν ἀποστολὴν τῶν ἐφημερίδων ἀκολουθεῖ ἐντεῦθεν ἀταξία διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς τακτικῆς κοινωνίας· ἀκολουθεῖ δὲ καὶ αὐτόθι εἰς τὸ καπνιστήριον, καὶ τολμῶ νὰ παρακαλέσω δι' Ὑμῶν ὅπου ἀνήκει, διὰ νὰ διορθωθῆ τὸ κακόν, ὅσον εἶναι δυνατόν.

Παρακαλῶ δὲ νὰ σώζητε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τὰ αὐτὰ φρονήματα καὶ αἰσθήματα περὶ ἐμέ, καὶ νὰ μὲ ἀγαπάτε, προστατεύητε καὶ συμβουλευήτε, μένων τῆς Ὑμετέρας εὐγενείας

Ἐκ Πόρου 1827 Μαΐου 1

εἰς τὰς προσταγὰς ἔτοιμος

Θ. Φαρμακίδης

4

Ἐγγενέστατοι Κύριοι!

10344

Εἰς προσητερινόν μου γράμμα Σᾶς ἐπερίγραφα ἐν συντόμῳ ὡς ἔτρεχον τὰ πράγματα τῆς πατρίδος, καὶ ἤδη Σᾶς τὰ περιγράφω ὡς τρέχουσιν· ἐπειδὴ ἤξεύρω πόσον μέρος λαμβάνετε εἰς αὐτά. Λυποῦμαι ὅτι Σᾶς γίνομαι Ἱερεμίας. Ἡ ἀνοησία καὶ ἡ κακία ἔφεραν τὰ πράγματα εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε Ἱερεμίον εἶναι τῶνόντι χρεῖα. Λέγουσιν, ὅτι τὰ παθήματα γίνονται εἰς τοὺς ἀνθρώπους μαθήματα. Τοῦτο πανταχοῦ ἄλλοθι ἴσως ἀληθεύει, ὄχι ὁμως καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ μετὰ τόσα δυστυχήματα τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐπικρατεῖ. Ὁ

8. Πρβλ. ὅσα γράφει στίς ἐπιστολὲς τοῦ ὁ Μ. Οἰκονόμου.

9. Βλ. ὅσα γράφονται γι' αὐτοὺς στὴν Εἰσαγωγή.

φατριασμός, ἡ διχόνοια, ἡ σπουδαρχία ἔγιναν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἕξις, καὶ προ-  
 τήτερα ἤμπορεῖ νὰ ἐκβῆ ἢ ψυχῇ ἐκ τοῦ σώματός των ἢ τὰ πάθη ἐκ τῆς ψυχῆς  
 των. Εἶναι λυπηρόν, ἀλλ’ εἶναι ἀληθές. Αἱ κακίαι τῶν ἄλλων ἐθνῶν νομίζονται  
 ἀρεταὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διὰ νὰ γενῆ τοῦτο, στοχασθῆτε πόση διαφθορὰ τῶν  
 ἠθῶν ἤμπορεῖ νὰ ὑπάρχη. Διὰ τὴν ἐσχάτην αὐτὴν διαφθορὰν δὲν γνωρίζομεν  
 οὔτε εἰς τοὺς νόμους οὔτε εἰς τὴν νομοτελεστικὴν ἐξουσίαν εὐπείθειαν· ἐκ  
 τούτου προκύπτουσιν ἄπειρα κακά. Ἡ νομοτελεστικὴ ἐξουσία δὲν ἔχει ἰσχὺν  
 εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ τιμωρῆ τὰ κακά, καὶ δὲν ἔχει ἰσχὺν, διότι δὲν θέλομεν  
 καὶ δὲν θέλομεν, διότι δὲν μᾶς συμφέρει. Ὅ,τι πράττομεν, εἰς τὸ ἴδιον συμφέ-  
 ρον ἀποβλέπομεν· τὸ δὲ κοινὸν συμφέρον μᾶς εἶναι πάντῃ ξένον. Πολλοὶ ἐδου-  
 λαροῦντο καὶ ἐκραύαζον κατὰ τῆς προλαβούσης Διοικήσεως· οἱ αὐτοὶ  
 ἀρχισαν νὰ δουραστοῦνται, καὶ κραυγάζωσι καὶ κατὰ τῆς ἐνεστώσης. Ἄλλ’ οἱ  
 κυβερνῆται ἐκλέγονται καὶ διορίζονται ἀπὸ τοῦ ἔθνους διὰ τῶν πληρεξουσίων  
 ἢ ἀντιπροσώπων. Ὅταν ἡ ἐκλογή γενῆ κακὴ, τίς πταίει; ὁ ἐκλεγόμενος ἢ ὁ  
 ἐκλέγων; Καὶ οἱ πλέον ἀμαθέστεροι ναῦται, ὅταν εὐρίσκηται τὸ πλοῖον εἰς  
 κίνδυνον διὰ τρικυμίαν, διορίζουσι τὸν ἀξιώτερον εἰς τὸ τημόνι. Τὸ πολιτικὸν  
 πλοῖον τῆς Ἑλλάδος κινδυνεύει, καὶ κινδυνεύει, διότι ἡμεῖς τὸ ἠθελήσαμεν  
 καὶ ὁμως δὲν ἐκάμαμεν καλὴν ἐκλογὴν τοῦ τημονιέρου (καὶ ἐννοῶ τοὺς ἀντι-  
 κυβερνήτας). Ἄν τὸ πλοῖον ναυαγήσῃ, τίς πταίει; Καὶ ὁμως ἡμεῖς φωνάζο-  
 μεν ἐναντίον τοῦ τημονιέρου· καὶ ἀφ’ οὗ ἐκάμαμεν τοιαύτην ἐκλογὴν, δὲν ἀφί-  
 νομεν οὔτε αὐτόν, τὸν ὁποῖον ἐκλέξαμεν, νὰ κυβερνήσῃ, καὶ ἀπὸ τώρα ἀρχί-  
 σαμεν νὰ ἀντενεργῶμεν. Τοῦτο φανερόνι κακίαν· ἀνοησίαν δὲν ἤμπορῶ νὰ  
 τὸ ὀνομάσω· διότι τίς ἤμπορεῖ νὰ εἶναι τόσοσ ἀνόητος, ὥστε νὰ μὴ βλέπῃ  
 εἰς ποῖον κίνδυνον εὐρισκόμεθα, καὶ ὅτι τώρα μάλιστα πρέπει νὰ παύσωμεν  
 τὰς ἐπαράτους ἀντενεργείας; Εἶναι παράξενον πρᾶγμα καὶ ἡ ἑλληνικὴ σπου-  
 δαρχία! Ἡ πατρις κινδυνεύει, καὶ ὁμως μυριάς μηχανὰς μεταχειριζό-  
 μεθα, διὰ νὰ λάβωμεν ὑπουργήματα! καὶ περισσότερον φροντίζομεν περὶ τού-  
 του ἢ περὶ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος, // καὶ ἐπομένως ἡμῶν αὐτῶν. Ἡ  
 σπουδαρχία αὕτη προέροχεται ἐκ δύο αἰτιῶν, τῆς φιλαρχίας, καὶ φιλοκλοπίας.  
 Καθεὶς προσπαθεῖ νὰ ἔμβῃ εἰς ὑπουργημα ὅποιονδήποτε, διὰ νὰ κλέψῃ καὶ  
 ὄσω ἐπικερδέστερον εἶναι τὸ ὑπουργημα, τόσω περισσότερους σπουδαστὰς  
 εὐρίσκει<sup>1</sup>. Τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον εὐρίσκεται τὴν σήμερον εἰς ἐσχάτην ἀπορίαν,  
 καὶ ὁ μόνος πόρος τῆς Ἑλλάδος εἶναι ὁ δασμός. Μύριοι ὤρμησαν, διὰ νὰ γενῶσι

1. Εἶναι πολὺ γνωστὲς οἱ ἀτασθαλίαι στὴ διαχείριση τοῦ δημοσίου χρήματος ποὺ  
 κοινοποιήθηκαν στὴν Συνέλευση τῆς Τροιζήνας ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ ποὺ μὲ ἀπόφαση τῆς  
 Συνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου εἶχε διοριστεῖ γιὰ νὰ ἐπεξεργαστεῖ τοὺς ἐθνικοὺς λογαρια-  
 σμοὺς τῆς πρώτης περιόδου. Ἡ «Λογιστικὴ» αὕτη ἐπιτροπὴ στὴν ἀναφορὰ τῆς παρατη-  
 ρεῖ ὅτι τὰ ἐθνικὰ κατ᾽οἰκονομικὰ ἦταν νοθευμένα, γεμάτα πλαστὰς μερίδες, λάθη, ἀνωμαλίες  
 καὶ ἑλλείψεις, βλ. Α. Ζ. Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τ. Η',  
 ἐν Πειραιεῖ 1839-1852, σ. 17-19 καὶ Ν. Σπηλιᾶδης, ὅπ. παρ., τ. Γ' σ. 245.

δασμολόγοι τάχα πατριωτικῶ ζήλω κινούμενοι; ὄχι! ἀλλὰ κλεπτικῶ σκοπῶ! "Ὡστε καὶ ὁ ἔσχατος ὀβολὸς εἶναι κίνδυνος μὴ κλεφθῆ, ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ χρησιμεύσῃ εἰς σωτηρίαν τῆς πατρίδος. Ἀλλὰ πῶς ἤμπορεῖ νὰ περισταλῆ ἡ τόση κλίσις εἰς τὴν κλοπὴν; ἂν τιμωρῶνται οἱ δημόσιοι κλέπται, ἀφ' οὗ ἠθικὴ δὲν ὑπάρχει· ἀλλὰ τίς τιμωρεῖ; ἢ τίς ἤμπορεῖ νὰ τιμωρήσῃ; ἢ τίς εἶναι ἀναμάρτητος, διὰ νὰ ῥίψῃ πρῶτος τὸν λίθον; Ἄλλο κακόν! εἰς τὰ ὑπουργήματα καὶ ἐπαγγέλματα δὲν διορίζονται οἱ ἄξιοι. Ὅστις κυβερνήτης ἔχει σχετικούς, ἄς εἶναι καὶ ἀναξιώτατοι, προσπαθεῖ ἐξ αὐτῶν νὰ χῶσῃ εἰς τὰ ὑπουργήματα· ἐκ τούτου καλὸν προσμένεται; Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης περιγραφῆς γνωρίζετε τὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος κατάστασιν, καὶ τί ἤμπορεῖ τίς νὰ προσμένῃ. Ἄν συμβῆ τι καλόν, θέλει εἶναι τυχηρὸν καὶ ἐκ θαύματος.

Θέλετε καὶ τὴν πολεμικὴν τῆς Ἑλλάδος κατάστασιν; Ἴδου καὶ αὐτὴ ἐν συντόμῳ. Ὁ θάνατος τοῦ Καραϊσκάκη ἔπρεπε ἀναμφιβόλως νὰ ἐπιφέρει κατὰ ἀποτελέσματα. Τὸ στράτευμα εἶχε λάβει πρὸς τὸν Καραϊσκάκην ὑπόληψιν, καὶ ὅταν ὠδηγεῖτο παρ' αὐτοῦ ἤλπιζεν ὅτι θέλει νικήσει. Ἡ ὑπόληψις τοῦ ἀρχηγοῦ ἰσχύει καὶ εἰς τὰ τακτικὰ στρατεύματα, πολλῶ μᾶλλον εἰς τὰ ἄτακτα. Ἀφ' οὗ ἀπέθανεν ὁ Καραϊσκάκης, τὸ στράτευμα ἐδειλίασε, καὶ εἰς ἄλλον ἀρχηγὸν δὲν εἶχεν ὑπόληψιν, καί, κατὰ δυστυχίαν, δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος ἄξιος. Ὁ Καραϊσκάκης εὐρῆκε τὸ μυστήριον νὰ ἐνόηῃ τὰ διεστῶτα, καὶ νὰ φέρῃ εἰς ὁμόνοιαν τὰ διχοροοῦντα. Ἀφ' οὗ ἀπέθανεν, ἔπρεπε νὰ προξενηθῆ καὶ λύσις τῶν ἐνωτικῶν τοῦ στρατεύματος δεσμῶν, καὶ νὰ γεννηθῶσιν ἀντιζηλῖαι. Εἰς δυσθυμίαν, δειλίαν, διαίρεσιν καὶ διχόνοιαν εὐρισκόμενον τὸ στράτευμα διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχηγοῦ του, ὅ,τι κίνημα καὶ ἂν ἔκαμνεν, ἔπρεπε νὰ ἀποτύχῃ, ὡς καὶ συνέβη τὴν 24 τοῦ Ἀπριλίου. Ὅλοι, ὅσοι ἐγνώρισαν τὴν ἠθικὴν τοῦ κατὰ τὸν Πειραιᾶ στρατεύματος κατάστασιν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καραϊσκάκη, δὲν ἐπρόσμενόν τι γενναῖον. Τὸ κατὰ τὴν 24 τοῦ Ἀπριλίου δυστύχημα διέφθειρεν εἰς ἔσχατον βαθμὸν τὴν ἠθικὴν τοῦ στρατεύματος ἐκεῖνον, καὶ ἢ διαφθορὰ αὐτῆ προχωροῦσα καθ' ἐκάστην ἔφερε τὸ στράτευμα ἐκεῖνο εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε δὲν ὁμοίαζε πλέον στράτευμα. // Πᾶς δεσμὸς ἐλύθη· ἄκρα ἀταξία, ἀπειθία, σύγχυσις ἐκνείευσεν τὸν ἄθλιον ἐκεῖνον ὄχλον. Ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου ἐζήτουν ὅλοι τὴν ἐκ τοῦ Πειραιῶς μετάθεσιν τοῦ στρατοπέδου ἢ κυρίως τὴν διάλυσιν, καὶ τώρα μὲν ἐπροφασίζοντο τοῦτο, ἄλλοτε δὲ ἄλλο καὶ ποτὲ δὲν ἦσαν εἰς ἄλλο σύμφωνοι εἰμὴ εἰς τὴν φυγὴν, καὶ βιαζόμενοι ἔμειναν ἐκεῖ ὀλίγας ἡμέρας. Ὅτε ἡ παρουσία τοῦ ἀρχιστρατήγου, οὔτε αἱ ὑποσχέσεις του, οὔτε αἱ ἀπειλαὶ του ἠμπόρεσαν νὰ ἰσχύσωσι κατὰ τι· ἐπροσπάθησε παντοίως τρόποις νὰ τοὺς πείσῃ ὅτι συμφέρει τὰ μέγιστα εἰς ὅλην τὴν πατρίδα ἢ κατὰσχέσις καὶ φύλαξις τοῦ Πειραιῶς· ἀλλὰ τίς ἐπέιθετο; Ὅθεν ἀφέθη καὶ ἡ κατὰ πάντα λόγον χρησιμωτάτη ἐκείνη θέσις,<sup>2</sup> καὶ οἱ ἐν

2. Τὰ στρατεύματα, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀναχώρησαν στὶς 16-17 Μαΐου ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Φαλήρου γιὰ τὴ Σαλαμίνα κι ἀπὸ ἐκεῖ τὰ περισσότερα γιὰ τὴν Πελοπόν-

ἀκροπόλει ἀφηρέθησαν οὕτως καὶ τὴν μόνην παρηγορίαν, τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον ἐκ τῆς γειτονίας τοῦ στρατοπέδου ἐκείνου, καὶ εἰς ποίαν κατάστασιν εὐρίσκονται τώρα οἱ δυστυχεῖς ἐκείνοι ἥρωες ἀγροοῦμεν. Ὁ ἀρχιστράτηγος περιλύπος εἰς τὸ ἀνόητον κίνημα τοῦτο ἐπέρασεν εἰς Αἴγινα, καὶ ἀσχολεῖται ἐκεῖ εἰς σχεδίασιν ἄλλου εἶδους πολέμου εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἄλλο εἶδος πολέμου παρὰ τὸ Ἰσπανικόν<sup>3</sup> ἐπὶ τῆς εἰσβολῆς τῶν Γάλλων ἐπὶ Ναπολέοντος χρησιμότερον καὶ ὠφελιμότερον δὲν εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην ἀνδρῶν ἐμπειροπολέμων ξένων. Ἡ σύστασις μεγάλων στρατοπέδων εἶναι δύσκολος πλέον πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τὰς πολλὰς ἐλλείψεις, καὶ οὔτε συμφέρει τόσον. Εἰς τὴν στερεὰν Ἑλλάδα ἀκόμη εὐρίσκονται τῆδε καθεῖσε στρατιωτικὰ σώματα, ἀλλὰ πολλοὶ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν ἀμφιβόρεψουσι, καὶ καταδοκοῦσι τὸ μέλλον<sup>4</sup>. Εἰς ἀθλιεστέρῃσιν κατάστασιν εὐρίσκεται ἡ Πελοπόννησος. Αὕτη εἶχε τὴν δυστυχίαν νὰ μὴ ἔχη ἀρχηγὸς ἀξιούς<sup>5</sup>, καὶ τὰ πάθη, αἱ φαρταί, αἱ διχόνοιαί, αἱ ἀντενέργειαι τὴν σπαράττουσι καὶ τώρα ἀκόμη. Ὁ δυστυχῆς λαὸς πάσχει θέλει νὰ πολεμήσῃ, ἀλλὰ τίς τὸν ὀδηγεῖ; Οἱ ἀρχηγοὶ του καὶ προστάται του εἰς πᾶν ἄλλο ἀσχολοῦνται, περὶ παντὸς ἄλλου φροντίζουσιν, ὅχι ὅμως περὶ πολέμου, καὶ διὰ νὰ σκεπάσωσι τὴν ἀναξιότητα καὶ κακίαν των προφασίζον-

νησο. Γιὰ τὸ χάος, τὶς λιποταξίες, τὴν ἀναρχία καὶ τὴν ἐλλειψὴ τροφίμων καὶ ἐφοδίων ποὺ προηγήθησαν, καθὼς καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Τσώρτς, γράφει λεπτομερειακὰ ὁ Ν. Κ α σ ο μ ο ὕ λ η ς, ὄπ. παρ., τ. Β' σ. 534-565· βλ. ἐπίσης Δ. Α ἰ ν ἰ ἄ ν, ὄπ. παρ. σ. 143-147.

3. Ὁ λεγόμενος πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἰσπανίας (1808-1814) ἐναντίον τῶν Γάλλων τοῦ Ναπολέοντα, ἀπὸ τοὺς πιὸ σκληροὺς κι ἐνθουσιώδεις πολέμους, ἦταν κυρίως ἓνα εἶδος ἀντάρτικου ἀπὸ ἄτακτους, διοικουμένους ἀπὸ διάφορες ἐπαναστατικὲς στρατιωτικὲς ὀμάδες (ισπ. junta), ποὺ ποτὲ δὲν ὀργανώθηκαν κανονικὰ καὶ δὲν ἀπόκτησαν μιὰ κεντρικὴ διοίκηση, ἀλλὰ δροῦσαν ἀνεξάρτητα στὴν κοινὴ τους προσπάθεια νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Γάλλους. Κάθε εἶδους μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν παράνομη ἀντίσταση στὸν σύγχρονο κόσμον ἦταν σὲ χρῆσιν ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς πατριῶτες στὸν πόλεμον αὐτό. Παράλληλα ὑπῆρχαν στὴν Ἰσπανία καὶ τακτικὰ ἀγγλικά στρατεύματα ὑπὸ τὸν δούκα Γουέλλιγκτον, ποὺ πολεμοῦσαν ἀκολουθώντας ὅλους τοὺς κανόνες τοῦ τακτικοῦ πολέμου. Γενικὰ ἔργα, κατατοπιστικὰ ὅμως γιὰ τὸ θέμα αὐτό, σημειώνουμε τὰ ἀκόλουθα : W. C. A t k i n s o n, A History of Spain and Portugal. Pelican Books, Penguin, 1965, R. C a r r, Spain 1808-1939. The Oxford History of Modern Europe. Oxford University Press, 1966, C. E. C h a p m a n, A History of Spain. Founded on the Historia de España y de la Civilización Española of Rafael Altamira. Collier-MacMillan, 1965, H. L i v e r m o r e, A History of Spain. Allen and Unwin, 1966.

4. Μετὰ τὴν παράδοση τῆς Ἀκρόπολης οἱ φρουρὲς ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Καραϊσκάκης στὴ Ροῦμελὴ ἐγκατέλειψαν τὶς θέσεις τους· αὐτοὶ ποὺ φύλαγαν τὸ Δίστομον καὶ ἄλλα μέρη ἀποσύρθηκαν στὸν Ἴσθμό, ἄλλοι ἐφυγαν στὰ βουνά. Ἡ ἀντίσταση συνεχίστηκε στὰ βουνά τῆς Αἰτωλίας ἀπὸ τὸν Δημήτρη Μακρῆ καὶ λίγους ἀκόμη ὄπλαρχηγούς, ἐνῶ ἄλλοι ἔκαναν «καπάκια» μὲ τὸν Κιουταχί, βλ. Ν. Κ α σ ο μ ο ὕ λ η ς, ὄπ. παρ., τ. Β' σ. 586, Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η ς, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 314-315.

5. Ὁ Φαρμακίδης, ὅπως σχολιάστηκε καὶ στὴν Εἰσαγωγή, παραγνωρίζει τελειῶς τὴν ἀξία τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτικῶν, βλέποντας μόνο τὰ τραπὰ τους σημεῖα.

ται προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις. Λείπουσι, λέγουν, αἱ τροφαί, λείπουν τὰ πολεμοφοδία, πῶς ἠμποροῦμεν νὰ συστήσωμεν στρατόπεδα; Ἄλλὰ τοὺς εἶδαμεν καὶ ὅταν δὲν ἔλειπαν οὔτε τροφαὶ οὔτε πολεμοφοδία. Ὁ λαὸς φωνάζει ὅτι ὀδηγίαν θέλει, καὶ αὐτὸς οἰκονομεῖ τὰ λοιπά. Ἐπειτα δὲν εἶναι χρεία στρατοπέδων, ἀλλὰ μικρῶν σωμάτων, ἀλλ' οὔτε αὐτὰ συνάγονται· διότι δὲν θέλουσιν οἱ ἀρχηγοί. Ἡ πτώσις τοῦ Χλουμουτσίου<sup>6</sup> αὐξήσῃ τὴν νέκρωσιν, καὶ ἐπροξένησε πανικὸν φόβον εἰς ὅλας τὰς γειτονικὰς ἐπαρχίας. Ὁ Ἱμπραχίμης μεταχειρίζεται δολίως ἡμερότητα<sup>7</sup>, ἀφ' οὗ εἶδεν ὅτι ἡ ἀγριότης δὲν ὠφελεῖ. Ἡ δολία αὕτη ἡμερότης εἶναι φόβος μὴ μᾶς βλάβῃ καιρίως, ἂν δὲν προλάβωμεν // τὸ κακόν, καὶ τὸ κακὸν προλαμβάνεται ὅταν οἱ ἀρχηγοὶ δράμωσιν εἰς τὰς ἐπαρχίας πρὸς παρηγορίαν τῶν λαῶν· ἀλλ' ἕως τῶρα οὔτε κλίσιν οὔτε ὄρεξιν ἔδειξαν πρὸς τοῦτο οἱ καλοὶ ἀρχηγοί, καὶ ὁ γενικὸς ἀρχηγὸς κατατρίβεται εἰς Νάμπλιον, προσμένων φορτεῖα τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, διὰ νὰ συστήσῃ γενικὰ στρατόπεδα<sup>8</sup>! Ἀλλοίμονον εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι προσμένουν ἀπὸ τοιούτων ἀνθρώπων σωτηρίαν!

Κατ' αὐτὴν τὴν περιγραφὴν ὅλοι εἴμεθα ἀπελπισμένοι· ἀπελπίσθησαν ὡς καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ποτὲ ἄλλοτε δὲν ἐκλονίσθησαν. Ὅλοι λέγομεν ὅτι, ὡς πρὸς ἡμᾶς, ἡ Ἑλλάς τετέλεσται, καὶ μόνον διὰ θαύματος θείου, ἢ διὰ ξένης βοήθειας ἠμπορεῖ νὰ σωθῇ· ἀλλὰ τὸ θεῖον θαῦμα ἢ ἡ ξένη βοήθεια πρέπει νὰ συμβῶσι ταχέως.

Εἶναι λυπηρὸν τρώντι, καὶ αἰσχρὸν ἐν ταῦτῳ, ἡ τόση εἰς ἡμᾶς ἀπελπισία ἀδίκως καὶ παραλόγως. Ὁ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα εὐρισκόμενος ἐχθρὸς μόλις συμποσοῦται εἰς 20.000, καὶ ἡμεῖς ἀσυγκρίτῳ λόγῳ περισσότεροι αὐτῶν ἀπελπίσθημεν, ἐν ᾧ ἑνὸς μηνός, ἢ δύο μηνῶν τὸ πολὺ, ἐνθουσιασμός καὶ πατριωτισμὸς κοινὸς ἦτον ἱκανὸς νὰ σώσῃ διὰ παντὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἄλλὰ ποῦ ἐνθουσιασμός; ποῦ πατριωτισμός; Ἀπελπίσθημεν οἱ ἀνόητοι ἀλόγως καὶ ἀναιτίως καὶ ἀπεθάνομεν πρὸ τοῦ ν' ἀποθάνωμεν. Καθήμενοι κλαίομεν τὴν κατάστασίν μας, ἐν ᾧ ἔπρεπεν ὅλοι νὰ κινηθῶμεν, καὶ προσμένομεν, τὰς χεῖρας δεμένας ἔχοντες, καθ' ὅραν τὸν θάνατον, καὶ νομίζομεν χάριν εἰς τὸν ἀνάξιον ἐχθρὸν ὅτι μᾶς ἀφίνει ἀκόμη καὶ ζῶμεν, οἱ ἀνάξιον ἀληθῶς ζωῆς. Ὅστις δύναται μόνος νὰ σωθῇ, εὐρισκόμενος εἰς κίνδυνον, καὶ δὲν σώζεται, εἶναι ἄξιος

6. Τὸ Χλουμουτσί παραδόθηκε στίς 4 Μαΐου μετὰ ἀπὸ πολιορκία τριῶν ἐβδομάδων. Μετὰ τὴν παράδοσίν του ὁ Ἱμπραῆμ ἔγινε ἀπόλυτος κύριος τῆς Ἡλείας.

7. Μ. Οἰκονόμου, ὄπ. παρ., σ. 743, Ν. Σπηλιὰδης, ὄπ. παρ., τ. Γ' σ. 348-349, κ.δ.

8. Ὁ Κολοκοτρώνης, ποῦ εἶχε διοριστεῖ ἀπὸ τὸν Τσῶρτς Γενικὸς Ἀρχηγὸς τῶν πελοποννησιακῶν ὄπλων, ξεκίνησε στίς 31 Μαΐου γιὰ τὰ ἐνδότερα χωρὶς ψωμί καὶ πολεμοφοδία, ἀφοῦ τὴν προηγουμένη με σύντομη ἀναφορὰ του ἐξέθετε στὴν κυβερνήσῃ τὰ ὅσα εἶχαν μεσολαβῆσει, βλ. Μ. Οἰκονόμου, ὄπ. παρ. σ. 744. Κι ἐδῶ ὁ Φαρμακίδης ταυτίζει τὴ θέση του μ' ἐκείνῃ τῆς Ἀντικυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς, ποῦ στρεφόταν κατὰ τοῦ Κολοκοτρώνη.



ἀπωλείας, εἶναι ἀνάξιος ἐλέους καὶ συμπαθείας, καὶ τοιοῦτοι εἶναι οἱ Ἕλληνες. Βλέπων τὸ δυνατόν τῆς σωτηρίας μας, καὶ τὴν ἄδικον καὶ ἀναξίαν ἀπελπίσιαν μας σπαράττομαι τὴν ψυχὴν, καὶ κατατήκομαι. Ποῦ ἤκουσθη ποτὲ παρ' ἀνθρώπου «πλήρωσέ μοι, ξένε, διὰ νὰ σβύσω τὴν καιομένην οἰκίαν μου;». Καὶ ὅμως ἡμεῖς τὸ λέγομεν, καὶ ὑβρίζομεν καὶ Κοχράνην καὶ Τζούρτζην, διότι δὲν ἔφεραν μεθ' ἑαυτῶν φορτεῖα λιρῶν ἢ ταλλήρων, διὰ νὰ μᾶς πληρόνωσι νὰ πολεμῶμεν ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν. Καὶ δὲν συλλογίζομεθα ὅτι, ἂν ἐξακολουθῶμεν νὰ πράττομεν καὶ νὰ φλογῶμεν ὡς κάνομεν, θέλομεν παροργίσει καὶ αὐτοὺς τοὺς δύο, καὶ πάντα ἄλλον φιλέλληνα, καὶ θέλουν μᾶς ἐγκαταλίπει ὄλα τὰ ἔθνη, τὰ ὅποια ἔδειξαν πρὸς ἡμᾶς τόσην συμπάθειαν, ὥστε ὀλόκληρον χρόνον μᾶς τρέφουσιν. //

Τοιαύτη εἶναι, Κύριοι, ἡ ἀξιοδάκρυτος κατάστασις μας ἠθικῶς, πολιτικῶς καὶ πολεμικῶς, καὶ δὲν ἤθελα ἐκφρασθῆ ὁὔτως πρὸς ἄλλον τινά. Λυπεῖται ἡ ψυχὴ μου καὶ ὅταν συλλογίζομαι, πόσω μᾶλλον ὅταν γράφω τὴν πομπὴν τοῦ ἔθνους μου. Καθ' ἐκάστην εὔχομαι τὸν θάνατον, διὰ νὰ μὴ βλέπω πλέον οὔτε ν' ἀκούω. Ἐχω, πρὸς περισσοτέραν δυστυχίαν μου, καὶ φύσιν τοιαύτην, ὥστε καὶ τὸ παραμικρὸν κακὸν προσβάλλει σφοδρῶς εἰς τὴν ψυχὴν μου, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ψυχὴ μου εὐρίσκειται εἰς διηνεκῆ λύπην καὶ ταραχὴν.

Γνωρίζω, Κύριοι, ὅτι Σᾶς λυπῶ· καὶ ἄλλοτε δὲν θέλω τὸ κάμει. Ἐν τοσούτῳ μένω μὲ τὸ ἀνήκον σέβας [...].

τῆς ὑμετέρας [...].

Ἐκ Πόρου 1827 Μα[ΐου]

εἰς τὰς ἐπιταγὰς ἔτοιμος

Θ. Φαρμακίδης